
มนุษย์เมือง 4.0:
วิถีชีวิต พื้นที่ และความเหลื่อมล้ำ

อภิวัฒน์ รัตนวราหะ

การประชุมเสวนาวิชาการ

แผนงานบูรณาการยุทธศาสตร์เป้าหมายด้านสังคม คนไทย 4.0

โรงแรมมิราเคิล แกรนด์ คอนเวนชัน กรุงเทพฯ

15 ธันวาคม 2563

มนุษย์เมือง 4.0: วิถีชีวิต พื้นที่ และความเหลื่อมล้ำ

อภิวัฒน์ รัตนวราหะ

บทนำ

นับตั้งแต่ พ.ศ. 2550 เป็นต้นมา มนุษย์ในโลกมากกว่าครึ่งหนึ่งอาศัยอยู่ในเมือง และมีแนวโน้มที่จะเพิ่มจำนวนและสัดส่วนมากขึ้นเรื่อย ๆ โดยคาดว่าในอีก 30 ปีข้างหน้า ประชากรร้อยละ 68 ของโลกจะอาศัยอยู่ในเมือง¹ แม้ว่าพื้นที่เมืองในวันนี้ครอบคลุมเพียงร้อยละ 2 ของพื้นผิวโลก แต่เมืองได้กลายเป็นศูนย์กลางของการตัดสินใจสำคัญที่มีผลต่อการดำรงชีวิตของมนุษย์ทั่วโลก ไม่ว่าจะเป็นด้านเศรษฐกิจ สังคมวัฒนธรรม สิ่งแวดล้อม และการเมือง พื้นที่เมืองจึงไม่ใช่เป็นเพียงแค่ทางเลือกหนึ่งของการดำรงชีวิตของมนุษย์ แต่เป็นที่ตั้งและสถานที่หลักของมนุษยชาติในยุคปัจจุบันและในอนาคตอันใกล้ บทบาทและผลกระทบของเมืองไม่จำกัดเฉพาะกับมนุษย์เอง แต่รวมไปถึงการคงอยู่ของ สัตว์ พืชและสิ่งแวดล้อมที่กลายเป็นทรัพยากรและวัตถุดิบในการผลิตของมนุษย์ คำว่า “ยุคของเมือง (The urban era)” จึงมีนัยสำคัญไม่เพียงเฉพาะเป็นหัวข้อของการถกเถียงในวงการวิชาการ แต่ได้กลายเป็นเงื่อนไขจำเป็นของการกำหนดนโยบายสาธารณะและการวางแผนยุทธศาสตร์ในการพัฒนาพื้นที่ทุกระดับ ทั้งในระยะสั้นและระยะยาว

ปรากฏการณ์การกลายเป็นเมือง (urbanization) ที่แพร่ขยายอยู่ในระดับโลกได้เกิดขึ้นในประเทศไทยมาระยะหนึ่งแล้ว และคาดว่าจะมีต่อไปอีกอย่างน้อย 20 ปีข้างหน้า กระบวนการกลายเป็นเมืองที่วุ่นวายนี้แสดงออกมาทั้งในมิติการเคลื่อนย้ายถิ่นฐานของประชากรจากชนบทสู่เมือง และในมิติการเปลี่ยนแปลงด้านพื้นที่กายภาพของกิจกรรมของมนุษย์ โดยเกิดขึ้นพร้อมกับความผันผวนอย่างรวดเร็วในด้านเทคโนโลยี เศรษฐกิจ สังคม สิ่งแวดล้อม และการเมือง พร้อมกันนี้ ความเป็นเมือง (urbanity) ของวิถีชีวิตของคนไทยก็มีระดับและรูปแบบที่เปลี่ยนแปลงไปจากหลายสิบปีก่อนมาก โดยเริ่มแพร่ขยายและแทรกซึมเข้าไปทุกพื้นที่ของประเทศ ภาพดังกล่าวสะท้อนถึงการเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่ไม่ใช่เฉพาะในระดับประเทศ แต่เป็นการเปลี่ยนแปลงระดับโลกและระดับมนุษยชาติ

ประเด็นเรื่องกระบวนการกลายเป็นเมืองไม่ใช่เรื่องใหม่ในวงการวิชาการและการวางแผนนโยบายสาธารณะในประเทศไทย งานเขียนที่กล่าวถึงปัญหาความแออัดของเมืองและการเติบโตที่ไร้ทิศทางในประเทศไทย รวมถึงความจำเป็นในการวางผังเมือง มีมาตั้งแต่สมัยก่อนการเปลี่ยนแปลงการปกครองใน พ.ศ. 2475 ในขณะที่แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติตั้งแต่ฉบับแรก ๆ ก็ได้ระบุถึงแนวทางในการแก้ไขปัญหาความขาดแคลนด้านโครงสร้างพื้นฐานและความแออัดของเมือง หากกลับไปอ่านแผนพัฒนาฯ ทุกฉบับที่ผ่านมา ก็จะเห็นว่าปัญหาพื้นฐานเรื่องเมืองก็ยังคงเป็นประเด็นสำคัญของนโยบายการพัฒนาของประเทศ

¹ United Nations (2018)

อย่างไรก็ตาม ในช่วงประมาณสองทศวรรษที่ผ่านมา เริ่มเป็นที่ตระหนักในวงการวิชาการระดับโลกที่ศึกษาเรื่องเมืองว่า ความเข้าใจและกรอบแนวคิดเกี่ยวกับเมืองที่เคยใช้มาก่อนหน้านี้ในการวิเคราะห์และวางแผนนโยบายสาธารณะ อาจต้องปรับเปลี่ยนเพื่อให้เหมาะสมกับสภาพเงื่อนไขที่เปลี่ยนแปลงไปอย่างมากและอย่างรวดเร็ว นอกจากนี้ การวิเคราะห์เมืองในยุคหลังเริ่มให้ความสำคัญกับมุมมองด้านวิถีชีวิตและมุมมองด้านสังคม วัฒนธรรมของคนเมืองมากขึ้นกว่าเดิม แม้ว่าแนวคิดกระแสหลักของวงการผังเมืองในประเทศไทยยังคงเน้นมุมมองด้านโครงสร้างพื้นฐานและสภาพแวดล้อมทางกายภาพเป็นส่วนใหญ่ก็ตาม

วัตถุประสงค์หลักของบทความนี้คือ เพื่อเปิดประเด็นที่ผู้เขียนคิดว่าน่าสนใจและมีความสำคัญที่นักวิเคราะห์และนักวางแผนควรคำนึงถึงมากขึ้นในการวางแผนพัฒนาเมืองและในการกำหนดนโยบายสาธารณะอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องกับเมือง เนื้อหาโดยส่วนใหญ่ในบทความนี้ประมวลมาจากข้อค้นพบหลักในชุดโครงการวิจัย “คนเมือง 4.0: อนาคตชีวิตเมืองในประเทศไทย” ซึ่งวิเคราะห์แนวโน้มการเปลี่ยนแปลงของวิถีชีวิตของคนเมืองในด้านการเกิด การอยู่อาศัย การทำงาน การเดินทาง การซื้อของ และการตาย แล้วจึงคาดการณ์ภาพอนาคตชีวิตเมืองในประเทศไทยอีก 20 ปีข้างหน้า วิธีการที่ใช้ในการวิเคราะห์เป็นไปตามแนวคิดการคาดการณ์เชิงยุทธศาสตร์ (strategic foresight) ซึ่งมีขั้นตอนหลักคือการกวาดสัญญาณ การวิเคราะห์พลวัตระบบ การพยากรณ์ภาพอนาคตฐานและอนาคตทางเลือก การกำหนดอนาคตที่พึงประสงค์ และการสร้างทางเลือกเชิงยุทธศาสตร์

เนื้อหาส่วนแรกของบทความนี้นำเสนอภาพกว้างของแนวคิดเกี่ยวกับมนุษย์เมืองในยุค 4.0 ที่คาดว่าจะมีการบรรจบและหลอมรวมกันของกลุ่มเทคโนโลยีหลายด้าน ต่อจากนั้น ผู้เขียนเสนอภาพอนาคตฐาน (baseline future) ของวิถีชีวิตของคนเมืองในประเทศไทย โดยพยากรณ์ภาพอนาคตไปตามแนวโน้มที่เริ่มเห็นเค้าลางแล้วในปัจจุบัน เนื้อหาส่วนต่อมานำเสนอภาพอนาคตทางเลือก (alternative futures) ในรูปแบบของฉากทัศน์ (scenarios) ที่เกิดจากการวิเคราะห์ปัจจัยขับเคลื่อน (drivers) ที่คาดว่าจะมีผลกระทบสูงต่อวิถีชีวิตคนเมืองในประเทศไทยในอนาคต แต่ก็มีคามไม่แน่นอนสูงเช่นกัน เนื้อหาส่วนต่อมาเสนอแนะเชิงนโยบายของภาพอนาคตฐานและฉากทัศน์ ส่วนสุดท้ายของบทความเป็นข้อเสนอเชิงยุทธศาสตร์สำหรับนโยบายสาธารณะ

มนุษย์เมือง 4.0

โฮโม เซเปียนส์ เออร์บานิส (Homo Sapiens Urbanis)

มนุษย์ปัจจุบันในสปีชีส์โฮโม เซเปียนส์ (Homo sapiens) มีวิวัฒนาการทางกายวิภาคเรื่อยมานับตั้งแต่ถือกำเนิดขึ้นในทวีปแอฟริกาประมาณ 2 แสนปีที่แล้ว จนกระทั่งได้พัฒนาคุณลักษณะทางพฤติกรรมและการรับรู้ที่แตกต่างจากสปีชีส์อื่นในสกุลโฮโม (Homo) ได้อย่างสมบูรณ์เมื่อประมาณ 5 หมื่นปีที่แล้ว² แม้ว่าในด้านกายวิภาค ความเป็นมนุษย์สมัยใหม่ในปัจจุบันอาจไม่แตกต่างจากเมื่อหลายหมื่นปีก่อนมาก และมนุษย์ในปัจจุบันมี

² National Museum of Natural History. <https://naturalhistory.si.edu/anthro/humanorigins/ha/sap.htm>

เพียงซัพสปีชีส์ (subspecies) ที่เรียกว่าโฮโม เซเปียนส์ เซเปียนส์ (Homo sapiens sapiens) เท่านั้น แต่การเปลี่ยนแปลงของสภาพแวดล้อม ทั้งที่เกิดจากกลไกทางธรรมชาติและที่เกิดจากการกระทำของมนุษย์เอง ทำให้พฤติกรรมในการดำรงชีวิตและการรับรู้ของมนุษย์เปลี่ยนแปลงไปอย่างมาก

อาจกล่าวได้ว่า กระบวนการกลายเป็นเมืองที่เกิดขึ้นและแพร่ขยายไปอย่างรวดเร็วทั่วโลกในช่วงสองสามร้อยปีที่ผ่านมา ได้ทำให้มนุษย์เปลี่ยนแปลงไปไม่เพียงในระดับพฤติกรรมที่แสดงออกมา แต่อาจลงลึกไปถึงระดับการรับรู้ของประสาท ตามทฤษฎีจิตวิทยาพัฒนาการกลุ่มหนึ่ง สังคมมนุษย์มีวิวัฒนาการไปตามพลวัตที่เกิดขึ้นจากปฏิสัมพันธ์ระหว่างศักยภาพของระบบประสาทมนุษย์ที่มีมาแต่กำเนิดกับปัญหาที่ต้องประสบและแก้ไขในช่วงชีวิตของแต่ละคน ทฤษฎีหลักในกลุ่มแนวคิดนี้คือ ทฤษฎีเกลียวพลวัต (Spiral Dynamics theory) ซึ่งพัฒนามาจากทฤษฎี Emergent Cyclical Levels of Existence Theory ที่เสนอโดยนักจิตวิทยาชาวอเมริกันชื่อ แคลร์ เกรฟส์ (Clare Graves) ในช่วงคริสต์ทศวรรษ 1950-60

สาระหลักของทฤษฎีนี้คือมนุษย์ไม่ได้มีวิวัฒนาการมาเฉพาะในด้านกายภาพ แต่รวมไปถึงด้านสังคมและด้านจิตวิทยา จิตวิทยาของมนุษย์มีวิวัฒนาการผ่านกระบวนการที่ทั้งแบบค่อย ๆ คลี่คลายออกมา (unfolding) แบบปรากฏตัวขึ้นมาอย่างปัจจุบันทันด่วน (emergent) แบบเหวี่ยงกลับไปกลับมา (oscillating) และแบบเคลื่อนที่เป็นเกลียว (spiraling) ขณะเดียวกัน เมื่อปัญหาการคงอยู่ของมนุษยชาติเปลี่ยนไป ก็มีการทดแทนระบบพฤติกรรมเดิมในระดับศักดิ์ต่ำกว่า (lower order) ด้วยระบบพฤติกรรมใหม่ที่มีลำดับศักดิ์สูงกว่า ข้อเสนอหนึ่งของทฤษฎีนี้คือ เมื่อปัญหาหรือปรากฏการณ์ในโลกมีความซับซ้อนมากขึ้นไปจนถึงขั้นหนึ่ง ความสามารถของสมองมนุษย์ในการรับรู้จะเริ่มประสบขีดจำกัด ดังนั้น สมองมนุษย์จึงต้องพัฒนาแบบจำลองที่มีความซับซ้อนมากยิ่งขึ้น เพื่อทำความเข้าใจกับปัญหาใหม่ ๆ ที่เกิดขึ้น

แนวคิด “เกลียวสองชั้น” (Double Helix) ของเกรฟส์ ระบุว่า วิวัฒนาการของมนุษย์เกิดจากปฏิสัมพันธ์ระหว่างโลกภายนอกกับการตอบสนองของมนุษย์ ซึ่งเกิดขึ้นได้ทั้งในระดับปัจเจกบุคคล ระดับสังคม และระดับมนุษยชาติ เกลียวชั้นแรกอธิบายเงื่อนไขของชีวิตหรือสิ่งที่เกิดขึ้นจริงในโลกภายนอก ทั้งสภาพกายภาพ การเปลี่ยนแปลงด้านสิ่งแวดล้อม ระบบเศรษฐกิจ สังคม เทคโนโลยีและการเมือง ส่วนเกลียวที่สองอธิบายสมรรถภาพของจิตใจและระบบประสาทและการรับรู้ของแต่ละคนหรือกลุ่มคน ในการตอบรับและตอบสนองกับสิ่งต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในโลกภายนอก มนุษย์จะปรับตัวเข้ากับโลกที่มีความซับซ้อนมากยิ่งขึ้น ด้วยการปรับกระบวนการทัศนและคุณค่าของแต่ละคนตามสภาพแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลงไป

หากประยุกต์ใช้ทฤษฎีดังกล่าว อาจตั้งเป็นสมมติฐานได้ว่า กระบวนการกลายเป็นเมืองในช่วงสองสามร้อยปีที่ผ่านมา ได้ทำให้สิ่งแวดล้อมรอบตัวของมนุษย์เปลี่ยนแปลงไป โดยมีความซับซ้อนมากยิ่งขึ้นอย่างทวีคูณ เมื่อเปรียบเทียบกับการใช้ชีวิตในสังคมชนบทแต่เดิม เมื่อวันเวลาผ่านไป วิวัฒนาการของมนุษย์ในสิ่งแวดล้อมแบบเมืองในช่วงหลายช่วงอายุได้ทำให้เกิดมนุษย์กลุ่มหนึ่งขึ้นมาใหม่ที่เรียกว่า โฮโม เซเปียนส์ เออร์บานิส (Homo sapiens urbanis) ซึ่งอาจแปลเป็นไทยด้วยคำทั่วไปได้ว่า “มนุษย์เมือง” การใช้คำว่า “มนุษย์เมือง” ในบริบทนี้จึงไม่ใช่เป็นเพียงการเล่นคำให้ฟังดูตื่นเต้นและน่าสนใจ แต่ต้องการสื่อถึงนัยสำคัญของวิวัฒนาการระดับ

ข้อสรุปที่ชี้ชัดที่ความเป็นเมืองได้กลายเป็นองค์ประกอบพื้นฐานของความเป็นมนุษย์ ไม่เพียงเฉพาะในบางประเทศ แต่เป็นพื้นฐานความเป็นมนุษย์ที่เกิดขึ้นทั่วโลก

ความแตกต่างที่ชัดเจนระหว่างมนุษย์ก่อนยุคของเมืองกับมนุษย์เมืองในปัจจุบันคือ มนุษย์เมืองไม่ได้เติบโตมาในสิ่งแวดล้อมตามธรรมชาติแบบป่าเขาถ้ำนาไพรหรือท้องไร่ท้องนา สภาพ “ธรรมชาติ (normal)” ของมนุษย์เมืองในปัจจุบันคือป่าคอนกรีตเสริมเหล็ก ซึ่งเกิดจากจินตนาการและความคิดสร้างสรรค์ของมนุษย์เองทั้งสิ้น แม้แต่สวนสาธารณะหรือพื้นที่ที่ดูเหมือนเป็นธรรมชาติ (nature) ก็เกิดจากการออกแบบและปรุงแต่งของมนุษย์ทั้งนั้น ความเป็นธรรมชาติแบบพฤกษชาติและสรรพสัตว์จึงไม่ใช่สภาพแวดล้อมปกติของมนุษย์เมืองส่วนใหญ่ในปัจจุบัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งคนรุ่นใหม่ที่ไม่ได้ย้ายถิ่นมาจากชนบท แต่เกิดและเติบโตมาในเมือง เด็กคอนโดที่โตมาในห้างแอร์ในอาคารคอนกรีต และเล่นของเล่นพลาสติกบนแผ่นใยสังเคราะห์และหญ้าเทียม ย่อมไม่รู้จักรว่าธรรมชาติแต่เดิมเป็นอย่างไร ดังนั้น การกลายเป็นเมืองในมิติกายภาพยังแพร่ขยายพื้นที่ไปเท่าไร สิ่งแวดล้อม “ธรรมชาติ” ของมนุษย์ที่เกิดขึ้นใหม่ก็จะยิ่งออกห่างจากสภาพแวดล้อมธรรมชาติแบบดั้งเดิมเท่านั้น

ความเป็นเมือง

ความเป็นเมืองของมนุษย์ไม่ได้มีเพียงแค่รูปแบบการตั้งถิ่นฐานของคน แต่มีความหมายรวมถึงการเปลี่ยนแปลงระดับฐานรากของความเป็นมนุษย์ที่แสดงออกมาในวิถีชีวิต รูปแบบพฤติกรรมและการรับรู้ของมนุษย์ที่แต่เดิมเกิดขึ้นเฉพาะในพื้นที่เมือง ตามนิยามที่ใช้อยู่ในวงการวิชาการด้านนครศึกษา (urban studies) วิถีชีวิตแบบเมืองสื่อถึงกิจกรรมในการดำรงชีวิตที่หลากหลายและเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว มีการเดินทางเคลื่อนย้ายไปมาอยู่ตลอดเวลา มีปฏิสัมพันธ์กับผู้คนมากมายหลายตา หลายเชื้อชาติ หลายค่านิยมและความเชื่อ แม้อาจเป็นปฏิสัมพันธ์แบบชั่วคราวชั่วคราว ฉาบฉวย และมักไม่รู้ชื่อรู้ตัวตน อีกทั้งแต่ละคนมีความเป็นปัจเจกสูง และมีบทบาทหน้าที่เฉพาะทางของแต่ละคน³ ความเป็นเมืองตามนิยามนี้จึงเกิดขึ้นพร้อมกับความเป็นโลกนิยม (cosmopolitan) โดยมีพื้นที่กายภาพแบบเมืองเป็นศูนย์กลางของความเป็นเมือง

ในวงการวิชาการที่ศึกษาเรื่องเมืองในยุคก่อน ความเป็นเมืองตามนิยามข้างต้นเกิดขึ้นพร้อมกับกระบวนการกลายเป็นเมืองที่มากับการย้ายถิ่นฐานของประชากรจากพื้นที่ชนบทเข้าสู่พื้นที่ที่เรียกว่าเมือง ตามความคิดดังกล่าว คนชนบทเมื่อย้ายถิ่นฐานเข้าเมืองแล้ว จะเริ่มปรับวิถีชีวิตเข้าสู่ความเป็นคนเมือง ทั้งในด้านการผลิต การบริโภค และการมีปฏิสัมพันธ์ทางสังคมวัฒนธรรม ลูกหลานรุ่นต่อ ๆ มาของคนเหล่านี้ก็จะเกิดมาเป็นคนเมือง และใช้ชีวิตแบบคนเมืองเรื่อยไป ไม่มีวันกลับไปเป็นคนชนบทอีกต่อไป กระบวนการดังกล่าวสอดคล้องกับกระบวนการกลายเป็นเมืองที่เกิดขึ้นในอดีต ซึ่งเป็นการย้ายถิ่นจากชนบทเข้าสู่เมืองเกิดขึ้นไปพร้อมกับการพัฒนาอุตสาหกรรมในพื้นที่เมือง การเปลี่ยนแปลงตำแหน่งและพื้นที่การดำรงชีวิตเข้าสู่พื้นที่เมืองจึงเป็นเงื่อนไขจำเป็นของความเป็นเมือง

³ นิยามดังกล่าวมาจากการผสมผสานแนวคิดเกี่ยวกับชีวิตเมืองที่เสนอโดย Louis Wirth (1938) และ Georg Simmel (1903)

อย่างไรก็ตาม ความเป็นเมืองในปัจจุบันไม่ได้เป็นเพียงแค่การย้ายถิ่นฐานของมนุษย์จากพื้นที่ชนบทเข้าสู่พื้นที่เมืองได้อีกต่อไป กระบวนการโลกาภิวัตน์ในด้านเศรษฐกิจสังคมที่เป็นพื้นฐานของโลกในช่วงหลายทศวรรษที่ผ่านมา ประกอบกับการพัฒนาด้านเทคโนโลยีสารสนเทศและการเดินทางท่องเที่ยว ได้ทำให้กระบวนการกลายเป็นเมืองไม่ได้จำกัดอยู่เพียงแค่พื้นที่เมือง ความเป็นเมืองตามนิยามข้างบนสามารถเกิดขึ้นได้ในพื้นที่นอกเมืองและพื้นที่ชนบท และเกิดขึ้นได้ทั่วโลก ตามแนวคิดนี้ กระบวนการกลายเป็นเมืองในปัจจุบันถือว่าเป็นปรากฏการณ์ระดับโลกที่เรียกว่า กระบวนการเป็นเมืองทั้งโลก (planetary urbanization)⁴

ตัวอย่างที่เห็นชัดเจนคือมหานครทั่วโลก ทั้งนิวยอร์ก โตเกียว ลอนดอนและกรุงเทพฯ ล้วนแล้วแต่มีความสัมพันธ์เชิงพื้นที่ที่ขยายออกไปกว้างกว่าขอบเขตพื้นที่เมืองของตนเอง นับตั้งแต่ในด้านห่วงโซ่การผลิตไปจนถึงการไหลเวียนของทรัพยากรและทุน ในขณะเดียวกัน การเคลื่อนย้ายของประชากรและนักท่องเที่ยวก็ทำให้ความเป็นเมืองยิ่งออกไปไกลมากจนถึงพื้นที่ในชนบทและป่าเขา ไม่ว่าจะเป็นหมู่บ้านในเทือกเขาแอลป์ในยุโรป หมู่บ้านแม่กำปองที่เชียงใหม่ หมู่บ้านคีรีวงที่นครศรีธรรมราช ไปจนถึงอานาปุระณะเบสแคมป์ (Annapurna Base Camp) ในเทือกเขาหิมาลัยที่เนปาล

ดังนั้น ความเป็นเมืองในโลกปัจจุบันจึงไม่ได้วัดด้วยสัดส่วนของประชากรที่อาศัยอยู่ในเมืองเพียงอย่างเดียว เนื่องจากอิทธิพลของเมืองที่มีต่อวิถีชีวิตมนุษย์แพร่ขยายไปเกินขอบเขตของเมืองมานานแล้ว เมืองจึงไม่ได้เป็นเพียงพื้นที่อยู่อาศัยและดำรงชีวิตของมนุษย์สมัยใหม่ แต่เป็นจุดตั้งต้นและควบคุมวิถีชีวิตด้านเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม และการเมืองของพื้นที่อื่น ไปพร้อมกัน

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าความเป็นเมืองในสภาพจริงได้เปลี่ยนแปลงไปแล้ว แต่แนวทางและเครื่องมือในการวางแผนนโยบายสาธารณะที่เกี่ยวข้องกับเมืองในปัจจุบัน ยังคงยึดติดกับภาพจำแบบทวินิยม (dualism) แบบเดิมคือ ความคิดที่เน้นชี้ของความแตกต่างระหว่างเมืองกับชนบท นักวางผังเมืองยังคงเน้นการออกแบบและพัฒนาพื้นที่ภายในเมือง แม้ว่าความหนาแน่นและรูปแบบของกิจกรรมและโครงสร้างพื้นฐานที่สร้างขึ้นในเมือง มีความเกี่ยวข้องอย่างแยกไม่ออกจากรูปแบบและความเข้มข้นของการใช้ทรัพยากรธรรมชาติที่อยู่ในพื้นที่ชนบทหรือป่าไม้ที่ห่างไกลออกไปจากเมือง การมองความเป็นเมืองแบบแยกส่วนตามลักษณะพื้นที่กายภาพ ทำให้นักวิเคราะห์และนักวางแผนไม่สามารถออกแบบนโยบายที่ตอบโจทย์และความท้าทายที่เกิดขึ้นจริง

โฮโม เออร์บานิส ดิจิทัลิส (Homo urbanis digitalis)

คุณลักษณะของความเป็นมนุษย์เมืองก็เปลี่ยนแปลงไปตามยุคสมัยเมื่อปัจจัยแวดล้อมด้านเทคโนโลยี เศรษฐกิจ และสังคมเปลี่ยนไป คุณลักษณะเฉพาะของมนุษย์เมืองในอนาคตที่จะแตกต่างจากความเป็นมนุษย์เมืองในอดีตและปัจจุบัน คือการเป็นมนุษย์ดิจิทัลอย่างสมบูรณ์ ภาพที่เห็นอยู่แล้วในปัจจุบันคือมนุษย์เมืองเชื่อมต่อกับผู้อื่นทางอินเทอร์เน็ตอยู่ตลอดเวลา จากการสำรวจโดยสำนักงานพัฒนาธุรกรรมทางอิเล็กทรอนิกส์ใน พ.ศ. 2562

⁴ Merrifield (2013)

พบว่า คนไทยใช้อินเทอร์เน็ตเฉลี่ยวันละประมาณ 10 ชั่วโมง 22 นาที⁵ ถ้าแนวโน้มนี้ยังคงมีอยู่ต่อไป อีกไม่นาน คนไทยจะใช้เวลาน้อยครั้งหนึ่งของชีวิตอยู่บนโลกออนไลน์ การใช้โทรศัพท์มือถือเพื่อการติดต่อสื่อสาร และการมีปฏิสัมพันธ์กับผู้อื่นบนโซเชียลมีเดียอยู่ตลอดเวลา น่าจะมีผลกระทบไม่เฉพาะพฤติกรรม แต่รวมไปถึง การรับรู้และจิตใจของมนุษย์ด้วยเช่นกัน นั่นหมายความว่า หากแนวโน้มชีวิตดิจิทัลเพิ่มความเข้มข้นต่อไป ความเป็นมนุษย์เมืองก็จะถูกกำหนดโดยเทคโนโลยีดิจิทัลมากยิ่งขึ้น

ย้อนกลับไปในอดีต ความเป็นเมืองของคนในยุคหลังการปฏิวัติอุตสาหกรรมเป็นต้นมาเกิดจากการเปลี่ยนถิ่นฐานในการดำรงชีวิตจากพื้นที่ชนบทเข้าสู่เมืองและจากเมืองเล็กสู่เมืองใหญ่ แต่ความเป็นเมืองในปัจจุบันและในอนาคตจะเป็นการย้ายถิ่นฐานไม่เฉพาะบนพื้นที่กายภาพเท่านั้น แต่รวมไปถึงการดำรงชีวิตในโลกเสมือนบนพื้นที่ดิจิทัลมากขึ้นไปพร้อมกัน กล่าวคือ กระบวนการเป็นดิจิทัลของชีวิตทำให้ความเป็นเมืองเปลี่ยนแปลงไปจากเดิมอย่างมาก ทั้งในมิติด้านการดำรงชีวิตและมิติทางกายภาพ กล่าวได้ว่า มนุษย์เมืองในยุค 3.0 คือมนุษย์ดิจิทัล ซึ่งมีชีวิตที่ผูกติดกับจอหรือมอนิเตอร์อยู่ตลอดเวลา ตั้งในกรณีการใช้คอมพิวเตอร์และโทรศัพท์มือถือ ความแพร่หลายของเทคโนโลยีดิจิทัล ทำให้มนุษย์เมืองในปัจจุบันไม่ใช่เป็นเพียงแค่คนที่อาศัยอยู่ในพื้นที่เมือง แต่หมายรวมถึงคนที่ถิ่นที่ (place) ของการดำรงชีวิตมีการเชื่อมต่อกันด้วยเทคโนโลยีดิจิทัลอยู่ตลอดเวลา

การย้ายถิ่นเข้าสู่โลกเสมือน

ในประวัติศาสตร์มนุษยชาติ การย้ายถิ่นเป็นปรากฏการณ์สำคัญที่นำไปสู่การเปลี่ยนแปลงด้านวิถีชีวิต การเพิ่มความมั่งคั่ง และความสุขและพึงพอใจทั้งในระดับปัจเจกบุคคล ครอบครัวและสังคม กระบวนการกลายเป็นเมืองที่ผ่านเกิดจากการย้ายถิ่นในโลกกายภาพจากพื้นที่ชนบทสู่เมือง และจากเมืองเล็กสู่เมืองใหญ่เป็นหลัก แต่การย้ายถิ่นครั้งต่อไปของมนุษย์เมืองในยุค 3.0 และ 4.0 คือการย้ายเข้าไปใช้ชีวิตในโลกเสมือนมากขึ้น ด้วยความก้าวหน้าของเทคโนโลยีความเป็นจริงเสมือน (virtual reality) ความเป็นจริงเสริม (augmented reality) และความเป็นจริงผสม (mixed reality) ที่เชื่อมต่อกันกับอุปกรณ์ต่าง ๆ เข้าด้วยกัน แม้ว่ามนุษย์ยังต้องใช้พื้นที่กายภาพในการตอบสนองความต้องการพื้นฐานทางชีวภาพและกายภาพอยู่ แต่โลกเสมือนจะกลายเป็นพื้นที่ที่ตอบสนองความต้องการของชีวิตในระดับสูงขึ้นไป เช่น มิตรภาพและความรัก การยอมรับนับถือ และความสมบูรณ์ของชีวิต (self-actualization) ได้มากยิ่งขึ้น

การผสมผสานของกิจกรรมที่เกิดขึ้นในโลกกายภาพและโลกเสมือนอย่างแทบแยกกันไม่ออก จะมีผลไม่เพียงเฉพาะต่อวิถีของการดำรงชีวิตของปัจเจกบุคคล แต่จะมีผลต่อการสร้างตัวตน (self) ของมนุษย์เมืองอีกด้วย แม้ปัจจุบันโลกกายภาพยังมีความสำคัญอยู่ และยังคงสร้างความแตกต่างในวิถีและคุณภาพชีวิตของมนุษย์เมืองในยุคเมือง 4.0 แต่คาดว่าระดับการเข้าถึงและใช้ประโยชน์จากกิจกรรมที่เกิดขึ้นในโลกเสมือนจะสร้างแตกต่างระหว่างปัจเจกและกลุ่มบุคคลมากขึ้น การย้ายถิ่นฐานของการใช้ชีวิตเข้าสู่โลกเสมือนมากขึ้นจะมีผล

⁵ ETDA (2019)

อย่างมากต่อการดำเนินธุรกิจหลายสาขา แน่แน่นอนว่า การออกแบบพัฒนาเมืองและสถาปัตยกรรมในอนาคตก็จะไม่ได้จำกัดอยู่เพียงพื้นที่กายภาพ แต่จะรวมถึงพื้นที่เสมือนไปพร้อมกัน

ไม่เพียงเท่านั้น ชีวิตของมนุษย์เมืองในยุค 4.0 ในอนาคตจะยิ่งเพิ่มความเข้มข้นและปริมาณของความ เป็นมนุษย์ดิจิทัล มากไปกว่ามนุษย์เมือง 3.0 ในยุคดิจิทัลที่เห็นอยู่ทั่วไปแล้วในวันนี้ ในยุคเมือง 4.0 กลุ่ม เทคโนโลยีสำคัญจะประสาน บรรจบและหลอมรวมกันจนทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างทวีคูณและก้าวกระโดด นับตั้งแต่ยูบิควิตัสคอมพิวติ้ง (ubiquitous computing) ที่ทำให้มนุษย์สามารถเข้าถึงคอมพิวเตอร์ได้อย่างไม่มี ข้อจำกัดทั้งในด้านพื้นที่และเวลา อีกทั้งยังเชื่อมต่อกันตลอดเวลาผ่านระบบอินเทอร์เน็ตจนกลายเป็นอินเทอร์เน็ต ของสรรพสิ่ง (Internet of Things) รวมไปถึงเทคโนโลยีปัญญาประดิษฐ์ ชีวสังเคราะห์ (synthetic biology) และ การพิมพ์สามมิติและสี่มิติ (3D/4D printing)

ในยุคเมือง 4.0 กลุ่มเทคโนโลยีด้านกายภาพ ด้านชีวภาพ และด้านดิจิทัล จะหลอมรวมกันมากขึ้น ไม่ เพียงเฉพาะทุกพื้นที่ทั้งเมืองและทั้งโลกที่สามารถเชื่อมต่อกันได้โดยผ่านระบบอินเทอร์เน็ต แต่อุปกรณ์ต่าง ๆ ก็ จะสามารถเชื่อมต่อกันเองและมีปฏิสัมพันธ์ซึ่งกันและกันได้ในระบบอินเทอร์เน็ตของสรรพสิ่ง อุปกรณ์ต่าง ๆ ที่ สัมผัสหรือฝังตัวอยู่ในร่างกายจะสามารถตรวจจับสภาวะร่างกายและพฤติกรรมของมนุษย์ แล้วส่งข้อมูลระหว่าง กันได้ตลอดเวลา การบรรจบกันของเทคโนโลยีเหล่านี้จะทำให้การใช้ชีวิตมนุษย์เมืองในยุค 4.0 เชื่อมต่อและ หลอมรวมกันมากขึ้นทั้งในมิติด้านกายภาพ ชีวภาพ และดิจิทัล และจะทำให้ชีวิตมนุษย์และสภาพแวดล้อม เปลี่ยนแปลงไปอย่างมาก ทั้งในระดับฐานรากของความเป็นมนุษย์และในระดับโครงสร้างของสังคม

ในบริบทดังกล่าว การเชื่อมต่ออย่างฉับไว (immediacy) จะกลายเป็นองค์ประกอบพื้นฐานของความเป็น มนุษย์ ไม่ใช่เป็นเพียงความคาดหวังที่มนุษย์ต้องการ การดำรงชีวิตยังสามารถแยกส่วนออกเป็นส่วน ๆ ตามพื้นที่ และเวลาที่ต้องการได้ ความสัมพันธ์ระหว่างพื้นที่และเวลาที่เป็นพื้นฐานของการทำความเข้าใจเกี่ยวกับวิถีชีวิต มนุษย์มาแต่เดิมจะต้องเปลี่ยนแปลงไปอย่างแน่นอน คุณลักษณะดังกล่าวถือเป็นความแตกต่างสำคัญจากชีวิตของ มนุษย์เมืองในยุค 1.0, 2.0 และ 3.0 ที่มีมาก่อนหน้านี้

อีกเงื่อนไขหนึ่งที่สำคัญของชีวิตมนุษย์เมืองในยุค 4.0 คือปริมาณข้อมูลที่เพิ่มขึ้นอีกมหาศาลกล่าวคือ ชีวิตภายใต้ความเป็นเมืองในยุค 1.0 ถึง 2.0 เกิดขึ้นภายใต้เงื่อนไขข้อมูลที่มีปริมาณและการแพร่กระจายที่จำกัด แต่ในทางกลับกัน ความเป็นเมืองในยุคดิจิทัลเป็นยุคที่มีข้อมูลอย่างล้นเหลือ โดยเฉพาะในยุคเมือง 4.0 ที่ปริมาณ ข้อมูลจะเพิ่มขึ้นอีกมากจากการเชื่อมต่อของอุปกรณ์ผ่านระบบอินเทอร์เน็ตของสรรพสิ่ง โดยคาดว่า ปริมาณ ข้อมูลในโลกจะเพิ่มจาก 33 เซตตะไบต์ (Zettabyte) ใน พ.ศ. 2561 เป็น 175 เซตตะไบต์ใน พ.ศ. 2568⁶

เงื่อนไขเหล่านี้ทำให้เกิดคำถามว่า ความเป็นมนุษย์จะเปลี่ยนแปลงไปหรือไม่และอย่างไร เมื่อระยะเวลา และความเข้มข้นของการใช้ชีวิตมนุษย์ในโลกเสมือนเพิ่มมากยิ่งขึ้นไปเรื่อย ๆ ในอดีต แนวคิดและแนวทางการ

⁶ IDC. (2018)

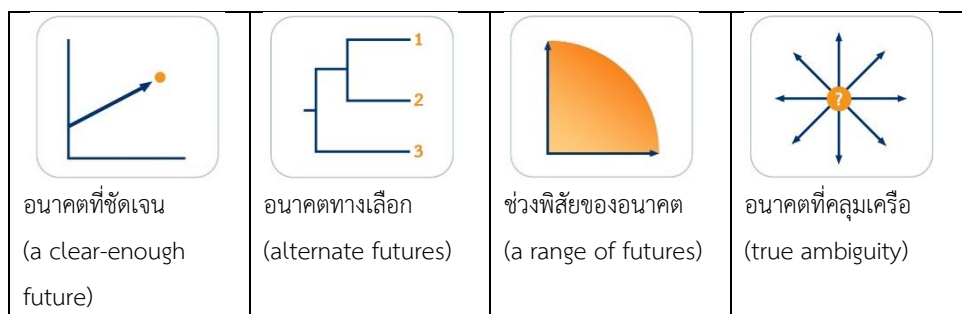
พัฒนานโยบายสาธารณะทั่วไป โดยเฉพาะที่เกี่ยวข้องกับโครงสร้างพื้นฐานของเมือง ตั้งอยู่บนกรอบแนวคิดของการปรับเปลี่ยนองค์ประกอบทางกายภาพที่ตอบสนองความต้องการทางกายและใจของมนุษย์ที่มีพัฒนาการมาเป็นเวลานาน แต่ในยุคที่ผู้คนใช้ชีวิตมากขึ้นในโลกเสมือนและการหลอมรวมกันของชีวิตในเชิงชีวภาพ กายภาพ และดิจิทัล มากขึ้นนั้น ความท้าทายสำคัญทั้งในเชิงวิชาการและเชิงนโยบายคือ จะออกแบบและพัฒนาโลกดิจิทัลอย่างไรให้ประสานกับโลกกายภาพและยังตอบสนองความต้องการทางชีวภาพของมนุษย์ที่เปลี่ยนไป

มนุษย์เมือง 4.0 ภายใต้ความไม่แน่นอนระดับ 4.0

หนึ่งในทักษะสำคัญที่ทำให้อารยธรรมมนุษย์มีวิวัฒนาการมาได้ถึงปัจจุบันคือความสามารถในการคาดการณ์อนาคต นับตั้งแต่การพยากรณ์การเปลี่ยนแปลงของดินฟ้าอากาศ การเคลื่อนไหวของดวงดาว มาจนถึงการคาดการณ์การขึ้นลงของตลาดหุ้น อย่างไรก็ตาม ในยุคปัจจุบันและอนาคตที่ระบบต่าง ๆ มีความไม่แน่นอนสูงมากขึ้น การพยากรณ์อนาคตจึงเป็นไปได้ยากมากขึ้น ชีวิตของมนุษย์เมือง 4.0 จึงอยู่ท่ามกลางสภาพแวดล้อมที่ซับซ้อนและเปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็ว และมีความไม่แน่นอนสูง

ความไม่แน่นอนที่ว่านี้สามารถแบ่งได้ 4 กลุ่มตามระดับความสามารถในการพยากรณ์อนาคต⁷ ได้แก่

- 1.0 อนาคตที่ชัดเจน (a clear enough future) หมายถึงภาพอนาคตที่ค่อนข้างชัดเจนและเป็นไปตามแนวโน้ม จึงมีความไม่แน่นอนต่ำ สามารถกำหนดทิศทางในการดำเนินการต่อไปได้ชัดเจน
- 2.0 อนาคตทางเลือก (alternative futures) หมายถึงทางเลือกหรือฉากทัศน์จำนวนไม่มากที่กำหนดอนาคต จึงสามารถเลือกเส้นทางของอนาคตได้ ความไม่แน่นอนจึงอยู่ในระดับปานกลาง
- 3.0 ช่วงพิสัยของอนาคต (a range of futures) หมายถึงภาพอนาคตอาจเกิดขึ้นได้ภายในขอบเขตความเป็นไปได้ แต่ยากที่จะสร้างเป็นทางเลือกอย่างชัดเจนในรูปแบบฉากทัศน์ใด ๆ จึงมีความไม่แน่นอนสูง
- 4.0 อนาคตที่คลุมเครือ (true ambiguity) หมายถึงสถานการณ์ที่ไม่มีพื้นฐานความรู้หรือหลักการใดในการคาดการณ์ภาพอนาคตได้ จึงมีความไม่แน่นอนสูงสุด

ภาพที่ 1: ความไม่แน่นอน 4 ประเภท

ที่มา: Courtney et al. (1997)

⁷ Courtney et al. (1997)

การเชื่อมต่อและหลอมรวมกันของระบบกายภาพ ชีวภาพ และดิจิทัล ตั้งแต่ระดับท้องถิ่นไปจนถึงระดับโลก จะทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่ในความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ (man) กับธรรมชาติ (nature) และระหว่างมนุษย์กับจักรกล (machine) รวมถึงการใช้พื้นที่กายภาพและพื้นที่ดิจิทัล การเปลี่ยนแปลงเหล่านี้จะทำให้ชีวิตมนุษย์ในอนาคตอยู่ท่ามกลางความไม่แน่นอนและผันผวนมากขึ้น โดยอาจเข้าสู่สภาพอนาคตแบบคลุมเครือ จนทำให้การพยากรณ์อนาคตเป็นไปได้ยากหรือไม่ได้เลย

มนุษย์เมือง 4.0: อนาคตฐานของไทย

ภาพอนาคตฐาน (baseline future) ของคนไทยในยุค 3.0-4.0 คาดได้ว่าจะเป็นไปในทิศทางเดียวกันกับแนวโน้มระดับโลก คือเป็นมนุษย์เมืองและดิจิทัลมากยิ่งขึ้น ขณะเดียวกัน การใช้ชีวิตเมืองก็อยู่ภายใต้เงื่อนไขเชิงปฏิทรรศน์ (paradox) ในหลายด้าน เช่น (1) สังคมสูงวัยที่เด็กลดลง (2) สังคมเมืองใหญ่ที่เมืองเล็กถดถอย (3) โลกาภิวัตน์ของผู้คนท่ามกลางกระแสท้องถิ่นนิยม (4) ชีวิตที่ยืนยาวพร้อมกับการเจ็บป่วยมากขึ้น (5) ผู้คนพึ่งตนเองมากขึ้น แต่ไม่รับผิดชอบกับตนเองมากขึ้น (6) โอกาสทางเศรษฐกิจเพิ่มขึ้นพร้อมกับความเหลื่อมล้ำ (7) สภาพภูมิอากาศเปลี่ยนแปลงเร็วมากขึ้น แต่การเตรียมพร้อมรับมือยังช้า (8) ชีวิตเชื่อมต่อตลอดเวลา แต่ความเป็นส่วนตัวน้อยลง และผูกพันกับผู้อื่นน้อยลง (9) ความวิไลหาสมบัติส่วนรวมท่ามกลางการแพร่ขยายของสินค้าสโมสร (10) พื้นที่ดิจิทัลขยายกว้างมากขึ้น รัฐควบคุมได้น้อยลง (11) สัมผัสมนุษย์เป็นของหรูหราในยุคปัญญาประดิษฐ์ (12) ชีวิตที่พยายามเอาชนะธรรมชาติ ยิ่งกลับต้องพึ่งและแพ้ธรรมชาติ (13) ที่อยู่อาศัยมีมากขึ้น ความสามารถและอยากเป็นเจ้าของน้อยลง และ (14) ชักเย่อหลายแห่งแห่งอำนาจ

ท่ามกลางแนวโน้มใหญ่เหล่านี้ ภาพอนาคตฐานของมนุษย์เมืองในไทยที่สำคัญมีดังต่อไปนี้

คนไทยในอนาคตล้วนเป็นมนุษย์เมือง

ตามกระแสแนวโน้มระดับสปีชีส์ที่มนุษย์ส่วนใหญ่ในโลกจะกลายเป็นมนุษย์เมือง ปรากฏการณ์เดียวกันก็กำลังเกิดขึ้นในประเทศไทย กล่าวคือ ประชากรไทยก็มีแนวโน้มที่จะกลายเป็นมนุษย์เมืองเกือบทั้งหมดในอีกไม่เกิน 20 ปีข้างหน้า ทั้งความเป็นเมืองในมิติของการตั้งถิ่นฐานในพื้นที่เมืองและการมีวิถีชีวิตแบบเมือง

ในมิติการตั้งถิ่นฐาน ประชากรไทยมีแนวโน้มที่จะยังคงย้ายเข้าสู่พื้นที่เมืองไปเรื่อย ๆ จากชุมชนชนบทและเมืองขนาดเล็กเข้ามายังพื้นที่มหานครกรุงเทพ และเมืองหลักในภูมิภาค เช่น เชียงใหม่ ขอนแก่น และหาดใหญ่ ประชากรที่ว่านี้ไม่จำกัดอยู่เฉพาะคนไทยตามสัญชาติ แต่รวมไปถึงคนต่างชาติที่ทำงานและอาศัยอยู่ในประเทศไทยจำนวนหลายล้านคน และนักท่องเที่ยวต่างชาติอีกหลายสิบล้านคนที่มีพื้นที่เมืองเป็นฐานรองรับหลัก

ในมิติการใช้ชีวิต พฤติกรรมการบริโภคแบบเมืองได้ขยายออกไปไกลกว่าขอบเขตเมืองตามนิยามแบบเดิมแล้ว หากวัดความเป็นเมืองด้วยเกณฑ์ของทางการ คือ จำนวนประชากรที่อยู่ในทะเบียนบ้านในพื้นที่เทศบาลกรุงเทพมหานครและเมืองพัทยา ระดับความเป็นเมืองของประเทศไทยในปัจจุบันอยู่ที่ประมาณร้อยละ 45 หากเพิ่มประชากรแฝงและประชากรนอกภาคการเกษตร ประชากรเมืองของไทยคาดประมาณไว้ที่ประมาณร้อยละ 54

แต่หากเปลี่ยนเกณฑ์การวัดเป็นรูปแบบการบริโภคแบบเมือง ระดับความเป็นเมืองจะอยู่ในระดับที่สูงขึ้นมากขึ้น เช่น ในการวัดระดับความเป็นเมืองจากนิยามของพื้นที่ที่มีร้านสะดวกซื้อ โดยนับจำนวนประชากรทั้งหมดในระดับตำบลที่มีร้านสะดวกซื้อตั้งอยู่ พบว่า สัดส่วนประชากรเมืองของไทยอยู่ที่ร้อยละ 58 หากใช้เกณฑ์เป็นตัวกุดเงินอัตโนมัติหรือเอทีเอ็ม สัดส่วนดังกล่าวจะเพิ่มเป็นร้อยละ 66 และเมื่อคำนวณจำนวนประชากรในตำบลที่มีร้านสะดวกซื้อ ตู้เอทีเอ็มหรือร้านกาแฟอย่างใดอย่างหนึ่ง สัดส่วนของประชากรในพื้นที่ที่มีดัชนีการบริโภคแบบเมืองเพิ่มสูงเป็นร้อยละ 72 ดังนั้น หากใช้นิยามความเป็นเมืองด้วยพฤติกรรมกรรมการบริโภค ระดับความเป็นเมืองของไทยในปัจจุบันสูงกว่าระดับตามนิยามของทางการแล้ว

ตารางที่ 1: สัดส่วนประชากรเมือง พ.ศ. 2562 ด้วยเกณฑ์การนับที่ต่างกัน

วิธีการนับ	ประชากรทั้งหมด (ล้านคน)	ประชากรชนบท (ล้านคน)	ประชากรเมือง (ล้านคน)	ประชากรเมือง (ร้อยละ)
เกณฑ์ที่ 1 (เทศบาล+กทม.+พทยา)	66.56	36.90	29.66	44.55
เกณฑ์ที่ 2* (เทศบาล+กทม.+พทยา+ ปชก. แฝง+นอกเกษตร)	65.90	25.95	35.95	54.00
เกณฑ์ที่ 3 (ตำบลที่มีร้านสะดวกซื้อ)	66.56	27.74	38.82	58.32
เกณฑ์ที่ 4 (ตำบลที่มีเครื่องเอทีเอ็ม)	66.56	22.51	44.05	66.18
เกณฑ์ที่ 5 (ตำบลที่มีร้านกาแฟ)	66.56	31.10	35.46	53.28

ที่มา: อภิวัฒน์ และคณะ (2563)

หมายเหตุ: การวัดด้วยเกณฑ์แบบที่ 2 ได้มาจากการคาดประมาณในงานวิเคราะห์ของปรามอทย์ (2550)

ส่วนในมิติกายภาพ พื้นที่การใช้ประโยชน์ที่ดินที่ดูเหมือนเป็นชนบทก็จะมีความเป็นเมืองแทรกซึมอยู่ทุกแห่ง โดยอาจปรากฏในรูปแบบของสิ่งก่อสร้าง เช่น ร้านสะดวกซื้อในพื้นที่ชนบทและโรงแรมหรือที่พักในป่าเขาและยอดดอย หรือในรูปแบบของการเคลื่อนไหวของคนที่มาจับพาหนะและการบริโภคแบบเมือง เช่น การใช้โทรศัพท์มือถือบนหมู่เกาะห่างไกล เป็นต้น

ตัวเลขเหล่านี้ยังไม่นับรวมถึงการเข้าถึงระบบอินเทอร์เน็ตผ่านโทรศัพท์มือถือ ซึ่งทำให้วิถีความเป็นเมืองแพร่ขยายไปยังพื้นที่ห่างไกล จากการรายงานพฤติกรรมการใช้อินเทอร์เน็ตโดยสำนักงานพัฒนาธุรกรรมทางอิเล็กทรอนิกส์ (สพธอ.) พบว่า ใน พ.ศ. 2561 ประชากรที่เข้าถึงอินเทอร์เน็ตของไทยอยู่ที่ประมาณ 47.5 ล้านคน หรือประมาณร้อยละ 71.5 ของประชากรทั้งหมด⁸ หากอนุมานว่า ผู้ที่เข้าถึงและใช้งานระบบอินเทอร์เน็ตต่างก็มีพฤติกรรมกรรมการบริโภคและมีปฏิสัมพันธ์แบบคนเมืองมากกว่าแบบคนชนบทแบบเดิม ก็อาจกล่าวได้ว่า ระดับความเป็นเมืองของประเทศไทยอยู่ในระดับที่สูงกว่าร้อยละ 70 แล้ว แนวโน้มนี้ น่าจะคงจะมีอยู่ต่อไป จนคนไทยกลายเป็นมนุษย์เมืองเกือบทั้งสิ้นในอีก 20 ปีข้างหน้า

⁸ Electronic Transactions Development Agency (2019)

สองนคราประชากรไทย

คุณลักษณะสำคัญประการหนึ่งของกระบวนการกลายเป็นเมืองในประเทศไทยที่เกิดขึ้นแล้วในปัจจุบันและคาดว่าจะต่อเนื่องไปในอนาคต คือ วิถีชีวิตของคนเมืองจะแบ่งชัดเจนระหว่างคนในเมืองสองกลุ่ม กลุ่มแรกคือกลุ่มเมืองโต ได้แก่ เมืองหลวงและเมืองหลัก ซึ่งจะขยายตัวอย่างไม่หยุดยั้งทั้งในด้านประชากร ด้านเศรษฐกิจและด้านพื้นที่ปลูกสร้าง อีกกลุ่มหนึ่งคือกลุ่มเมืองหด ซึ่งโดยมากเป็นเมืองขนาดกลางและขนาดเล็กที่จำนวนประชากรลดลง พร้อมกับเศรษฐกิจแบบเก่าที่ถดถอยลง ตัวอย่างของเมืองเล็กเมืองน้อยในประเทศไทยที่ประสบกับสภาพเมืองหด ได้แก่ เมืองพะเยา ชัยนาท พัทลุง และพื้นที่ตัวอำเภอในหลายจังหวัดทั่วประเทศ แม้แต่เมืองขนาดกลาง เช่น เมืองนครสวรรค์และลำปาง ก็อยู่ในสภาพที่อาจกลายเป็นเมืองหดได้ในไม่ช้า

ในกลุ่มเมืองโต ภาพลักษณ์ที่ปรากฏเด่นชัดและพบเห็นอยู่ทั่วไปในปัจจุบันคือ การขยายตัวของพื้นที่เมืองไปยังชานเมือง การใช้ชีวิตคนหนุ่มสาวรุ่นใหม่ คนต่างชาติ นักท่องเที่ยว รวมถึงพลวัตของกิจกรรมเศรษฐกิจแบบใหม่ การเติบโตของเมืองเหล่านี้จะมาพร้อมกับความแออัดของผู้คนและการจราจร และความยากจนแบบเมือง ในขณะที่เดียวกัน พื้นที่บางส่วนของเมือง เช่น พื้นที่พาณิชยกรรมดั้งเดิม จะประสบกับสภาวะถดถอย ดังในกรณีที่เกิดขึ้นแล้วกับเมืองเก่าโคราช ขอนแก่นและหาดใหญ่

ในทางกลับกัน ในกลุ่มเมืองหดจะเห็นภาพตรงข้ามของความคึกคักในเมืองใหญ่ นั่นคือความหงอยเหงา ตลาดและร้านค้าจำนวนมากตามห้องแถวในย่านพาณิชยกรรมที่เคยเป็นศูนย์กลางการค้าและการบริการต้องปิดตัวลง ในเมืองเหล่านี้ เราจะเห็นป้ายประกาศขายหรือให้เช่าอาคารได้อยู่ทั่วไป อีกภาพหนึ่งที่มีักพบเห็นเมื่อไปเยี่ยมชมหรือขับรถผ่านเมืองเล็กเหล่านี้คือ คนขายของมักมีอายุมาก ผู้คนในเมืองไม่ค่อยมีคนหนุ่มสาว อาจเห็นเด็กนักเรียนอยู่ข้างในย่านการศึกษา แต่ตึกเย็น เมืองก็จะเงียบเชียบ

ปรากฏการณ์เมืองหดมักเกิดขึ้นพร้อมกับความถดถอยของฐานเศรษฐกิจของเมือง ส่วนหนึ่งเป็นเพราะฐานเศรษฐกิจเดิมปรับตัวไม่ทันกับการเปลี่ยนแปลงของระบบเศรษฐกิจโลก หลายเมืองที่เคยเป็นศูนย์กลางแลกเปลี่ยนสินค้าการเกษตรและเมืองท่าสำคัญ เช่น เมืองปากพนัง นครศรีธรรมราช ไม่สามารถรับมือกับความผันผวนในตลาดโลก ในขณะที่เมืองเหมืองแร่และเมืองเศรษฐกิจเชิงเดี่ยวอื่น ๆ ต้องถดถอยไปหลังจากที่ทรัพยากรได้หมดสิ้นลง เมืองหลายแห่งไม่มีฐานเศรษฐกิจใหม่เข้ามาทดแทน หรือบางแห่งอาจมีธุรกิจใหม่เข้ามาบ้าง แต่ก็ไม่ได้นำไปสู่การจ้างงานในพื้นที่มากพอที่จะขับเคลื่อนเศรษฐกิจเมืองให้เติบโตต่อไปได้

เศรษฐกิจฐานดิจิทัลยิ่งจะทำให้เมืองเล็กเมืองน้อยลดบทบาทในการเป็นศูนย์กลางแลกเปลี่ยนสินค้าและการบริการของพื้นที่บริวารรอบเมือง เนื่องจากผู้ซื้อและผู้ขายสามารถติดต่อและทำธุรกรรมได้โดยไม่จำเป็นต้องพึ่งร้านค้าและตัวแทนในเมืองเหมือนเมื่อก่อน สาขานาการในเมืองก็จะถูกแทนที่โดยธนาคารออนไลน์ แม้แต่กิจกรรมของภาครัฐและการศึกษาที่อาจยังคงเป็นฐานการจ้างงานของเมืองเล็กหลายแห่ง ในอนาคตก็อาจย้ายไปอยู่บนโลกออนไลน์มากขึ้น ซึ่งจะยิ่งทำให้บทบาทของเมืองเล็กลดลงไปอีก

เมืองเล็กหลายแห่งได้กลายเป็นเมืองบริวารของเมืองหลวงและเมืองหลัก เช่น เมืองลำพูนกลายเป็นเมืองบริวารของเชียงใหม่ บางเมืองกลายเป็นเมืองพักผ่อนวันเสาร์อาทิตย์ของคนกรุงเทพฯ เช่น เมืองหัวหิน ปากช่อง และอัมพวา ในขณะที่บางเมืองมีการพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวที่ต้อนรับนักท่องเที่ยวได้ตามฤดูกาล เช่น เมืองเชียงใหม่และเชียงคาน บางเมืองอาจมีมหาวิทยาลัยที่ดึงดูดคนรุ่นใหม่และการใช้จ่ายได้บ้าง แต่เมืองเล็กจำนวนมากอยู่ห่างไกลจากศูนย์กลางเศรษฐกิจในระดับภูมิภาค จึงไม่สามารถพึ่งพาฐานเศรษฐกิจของเมืองใหญ่ได้ โจทย์สำคัญของเมืองเหล่านี้จึงอยู่ที่การสร้างฐานเศรษฐกิจใหม่ แต่การลงทุนภาครัฐที่ผ่านมาไม่ได้ให้ความสำคัญกับเมืองเหล่านี้ อนาคตฐานที่มองเห็นจึงเป็นภาพต่อเนื่องของเมืองหดในปัจจุบัน

ในปัจจุบันประชากรที่อยู่ในเมืองหดคิดเป็นร้อยละ 44 ของประชากรไทยทั้งหมด ความแตกต่างระหว่างการขยายตัวของเมืองโตกับการถดถอยของเมืองหดจะเป็นปัจจัยเชิงโครงสร้างที่มีผลกระทบต่อระดับและคุณภาพของบริการพื้นฐานของเมือง แต่รวมไปถึงวิถีชีวิตของผู้คนในเมืองทั้งสองกลุ่มนี้ ภาพทวิภาพที่จะเกิดขึ้นในยุคเมือง 3.0 และ 4.0 ของประเทศไทย จึงจะไม่ใช้ระหว่างภาพเมืองกับชนบทอีกต่อไป แต่เป็นภาพระหว่างเมืองโตบางแห่งกับเมืองหดทั่วประเทศ

ชีวิตแพลตฟอร์ม 24x7

คุณลักษณะสำคัญของพื้นที่ดิจิทัลที่จะเป็นพื้นฐานของการใช้ชีวิตและปฏิสัมพันธ์ของมนุษย์ในเมืองในยุค 4.0 คือ แพลตฟอร์มรูปแบบต่าง ๆ ซึ่งเริ่มเห็นเค้าชัดเจนแล้วในยุค 3.0 ในปัจจุบัน แพลตฟอร์มที่ว่่านี้หมายถึงพื้นที่ออนไลน์ที่เป็นพื้นฐานของการพัฒนาแอปพลิเคชัน กระบวนการ หรือเทคโนโลยีสืบเนื่องอื่น ๆ รวมไปถึงรูปแบบธุรกิจที่สร้างมูลค่าจากการส่งเสริมการแลกเปลี่ยนและปฏิสัมพันธ์ระหว่างคนหรือองค์กร แพลตฟอร์มในปัจจุบันมีอยู่หลายรูปแบบ ไม่ว่าจะเป็นแพลตฟอร์มที่เป็นตลาด เช่น Amazon Marketplace, Lazada หรือ Agoda แพลตฟอร์มเทคโนโลยี เช่น Amazon Web Services หรือ Microsoft Azure แพลตฟอร์มที่เน้นอรรถประโยชน์ (utility) เช่น Google Search แพลตฟอร์มที่เน้นปฏิสัมพันธ์ระหว่างคน เช่น Facebook, Pantip หรือ Line ไปจนถึงแพลตฟอร์มที่เน้นบริการตามสั่ง (on-demand) เช่น Uber หรือ Grab และแพลตฟอร์มที่ให้คนช่วยกันสร้างเนื้อหา เช่น YouTube หรือ Wongnai แพลตฟอร์มประกอบไปด้วยเครือข่ายขนาดใหญ่ของผู้ใช้งานและทรัพยากรที่สามารถเข้าถึงได้อย่างกว้างขวางและรวดเร็วตามใจปรารถนา แพลตฟอร์มจึงมีบทบาททั้งในฐานะพื้นที่ชุมชนและตลาด และโครงสร้างพื้นฐานขององค์ประกอบอื่นของเมือง

ในอนาคตอันใกล้นี้ เทคโนโลยีอินเทอร์เน็ตของสรรพสิ่งจะเชื่อมต่อวัตถุ อุปกรณ์และสิ่งอำนวยความสะดวกทุกอย่างในชีวิตเข้าด้วยกันอย่างเป็นเครือข่าย การเชื่อมต่องดกล่าวจำเป็นต้องมีแพลตฟอร์มที่บริหารจัดการโดยปัญญาประดิษฐ์ ซึ่งมีความสามารถในการเก็บรวบรวมและประมวลผลและพยากรณ์ข้อมูลได้เกินปัญญามนุษย์ แพลตฟอร์มดิจิทัลจะกลายเป็นพื้นที่หลักสำหรับการใช้ชีวิตของคนเมืองในทุกด้าน ในทุกช่วงเวลาของวัน ไม่เว้นกระทั่งเวลาหลับนอน และในทุกช่วงชีวิตนับตั้งแต่อยู่ในครรภ์มารดาจนถึงเชิงตะกอน

คุณลักษณะพิเศษที่ทำให้แพลตฟอร์มแตกต่างจากชุมชนและตลาดดั้งเดิมบนพื้นที่กายภาพคือ มีผลกระทบเครือข่าย (network effects) ที่มูลค่าของสินค้าหรือการบริการเพิ่มขึ้นอย่างทวีคูณตามจำนวนผู้ใช้งาน

อีกทั้งข้อมูลยังกลายเป็นทรัพยากรสำคัญในการสร้างความมั่งคั่งของเจ้าของและผู้ใช้แพลตฟอร์ม แพลตฟอร์มเหล่านี้เพิ่มบทบาทอย่างมากในการตอบโจทช์ความต้องการของคนเมืองในปัจจุบัน และคาดว่าจะขยายขอบเขตของการให้บริการและมีขนาดใหญ่มากยิ่งขึ้น ความก้าวหน้าของเทคโนโลยีอินเทอร์เน็ตของสรรพสิ่งจะยิ่งทำให้ขอบเขตของแพลตฟอร์มขยายออกไปได้อย่างแทบไม่มีที่สิ้นสุด ดังนั้น ในอนาคต แพลตฟอร์มจะไม่ได้เป็นเพียงเครื่องมือส่งเสริมการทำงานของโครงสร้างพื้นฐานทางกายภาพของเมืองดังที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน แต่จะกลายเป็นตัวกำหนดการทำงานของโครงสร้างพื้นฐานทางกายภาพ รวมถึงการดำรงชีวิตของมนุษย์ทุกคนที่ใช้บริการสิ่งอำนวยความสะดวกในเมือง

อาจกล่าวได้ว่า ชีวิตเมืองในยุค 2.0 และ 3.0 ในปัจจุบันอยู่ได้ด้วยสาธารณูปโภคสาธารณูปการฉันทชีวิตเมือง 4.0 ในอนาคตก็จะอยู่ได้ด้วยแพลตฟอร์มฉันทนั้น ดังนั้น อำนาจเหนือแพลตฟอร์มจะกลายเป็นอำนาจเหนือเมืองและชีวิตมนุษย์เมืองในอนาคต ด้วยเหตุนี้ แพลตฟอร์มจะเป็นชนวนของการปรับเปลี่ยนสถาบันทางเศรษฐกิจและสังคม รวมทั้งเป็นประเด็นสำคัญในการกำหนดสัญญาประชาคมระหว่างรัฐกับประชาชน และระหว่างกลุ่มคนในสังคมในอนาคตอีกด้วย

มนุษย์เมือง 4.0: อนาคตทางเลือกของไทย

ตรรกะฉากทัศน์

วิธีการหนึ่งในการพัฒนายุทธศาสตร์ภายใต้บริบทของความไม่แน่นอนสูงคือการสร้างภาพอนาคตทางเลือกในรูปแบบฉากทัศน์ โดยเริ่มจากการกำหนดตรรกะฉากทัศน์ (scenario logics) ด้วยปัจจัยที่มีความไม่แน่นอนสูง และมีผลกระทบสูง สำหรับงานวิจัย “คนเมือง 4.0” ผู้วิจัยได้เลือกปัจจัยไม่แน่นอนสองประการที่คาดว่าจะมีผลกระทบสูงต่อชีวิตมนุษย์เมือง ดังนี้

รูปแบบการรวมกลุ่มและการมีปฏิสัมพันธ์ทางสังคม: พี่น้องพรรคพวกแนวชุมชนนิยม หรือ เครือข่ายเปิดกว้างแนวโลกนิยม

การเปลี่ยนแปลงด้านค่านิยมเกี่ยวกับการรวมกลุ่มและการมีปฏิสัมพันธ์ทางสังคมมีผลต่อวิถีชีวิตของคนเมืองในทุกด้านและในระยะยาว นับตั้งแต่การตัดสินใจมีบุตร การอยู่อาศัย การทำงาน การเดินทาง การใช้จ่ายใช้สอย ไปจนถึงการดำรงชีวิตในห้วงสุดท้ายของชีวิตและการจัดการร่างหลังจากเสียชีวิตไปแล้ว วิถีชีวิตของคนเมืองในประเทศไทยในอนาคตส่วนหนึ่งจึงน่าจะขึ้นอยู่กับรูปแบบและระดับการรวมกลุ่มระหว่างสองขั้วตรงกันข้าม คือ การรวมกลุ่มแบบพี่น้องพรรคพวกตามแนวคิดชุมชนนิยม (clan and clique, communitarianism) และแบบเครือข่ายสังคมเปิดกว้างตามแนวคิดโลกนิยม (open peer networks, cosmopolitanism)

การเปลี่ยนแปลงค่านิยมดังกล่าวเกี่ยวข้องโดยตรงกับปัจจัยขับเคลื่อนหลายประการ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง กระแสโลกาภิวัตน์ ซึ่งแสดงออกมาในรูปแบบและระดับความเชื่อมต่อและเคลื่อนย้ายของผู้คน ทุน และข้อมูลที่ก้าวพ้นขอบเขตการปกครองของประเทศ กระแสโลกาภิวัตน์นี้นับเป็นปัจจัยหลักที่ทำให้เกิดกระบวนการเป็นเมือง

ทั่วโลกในช่วงหลายทศวรรษที่ผ่านมา และมีผลต่อการเปลี่ยนแปลงเชิงโครงสร้างของเมือง ทั้งนี้ กระบวนการเป็นเมืองและวิถีชีวิตเมืองในประเทศไทยมีทิศทางเป็นแบบโลกนิยมมากขึ้นเรื่อยๆ โดยมีแนวโน้มที่ความหลากหลายของผู้คนและสิ่งของเพิ่มมากขึ้น และมีพลวัตการเปลี่ยนแปลงที่รวดเร็วกว่าขึ้น โดยเฉพาะในมหานครดังเช่น กรุงเทพมหานคร ซึ่งมีศูนย์กลางของการไหลเวียนและแลกเปลี่ยนของสินค้าและบริการ แต่รวมไปถึงเมืองท่องเที่ยวขนาดเล็ก เช่น เมืองปายและเกาะพะงัน ซึ่งมีผู้คนมาหน้าหลายตามาเยี่ยมชมและเป็นส่วนหนึ่งของระบบโลก ชีวิตเมืองภายใต้กระแสโลกาภิวัตน์จึงเปิดกว้างและหลากหลาย รูปแบบการรวมกลุ่มและปฏิสัมพันธ์ของคนเมืองภายใต้เงื่อนไขนี้จึงเป็นแบบเปิดกว้าง

การรวมกลุ่มแบบเครือข่ายสังคมที่เปิดกว้างเป็นไปในรูปแบบทุติยภูมิ (secondary group) ในทฤษฎีสังคมวิทยา ซึ่งเป็นการรวมกลุ่มด้วยความสัมพันธ์แบบเปิดแต่ตื้น (open but shallow) ในระยะเวลาชั่วคราวหรือช่วงสั้น ๆ และไม่มีความเป็นส่วนตัวมาก คนในกลุ่มมักมีเป้าหมายหรือกิจกรรมที่มุ่งหวังเหมือนกัน โดยมักเกิดขึ้นภายใต้เงื่อนไขการทำงาน การศึกษา และนันทนาการ การรวมกลุ่มแนวนอนนี้จึงเน้นความสนใจหรือกิจกรรมที่เฉพาะเจาะจง ระยะเวลาการรวมตัวกันจึงมักหมดไปเมื่อบรรลุเป้าหมายหรือกิจกรรมนั้นสิ้นสุดลง

ในยุคเมือง 4.0 ภาพหนึ่งของชีวิตเมืองเป็นแบบโลกนิยมสุดขีด และก้าวพ้นพรมแดนของขอบเขตการปกครอง สัญชาติ เชื้อชาติ และเงื่อนไขที่มีมาแต่เดิม คนเมืองรุ่นใหม่อยู่ในสังคมเครือข่ายระดับโลก และสามารถเปลี่ยนกลุ่มสังคมไปเรื่อย ๆ ตามสถานการณ์และเงื่อนไขของแต่ละกลุ่มที่เปลี่ยนไปตามความจำเป็นและความสนใจ แต่ละกลุ่มมีกติกาและกฎเกณฑ์ของตนเอง แม้อาจไม่ได้รับรู้เป็นลายลักษณ์อักษร อาจเป็นภาพของการสร้างกลุ่มสังคมของตนเองขึ้นมาตามความสนใจในด้านต่าง ๆ ทั้งในโลกกายภาพและโลกเสมือน โดยเฉพาะในแพลตฟอร์มต่าง ๆ ที่ตอบโจทย์การดำรงชีวิตในแต่ละด้าน โดยที่สมาชิกในกลุ่มสามารถเข้าออกได้อย่างอิสระอย่างน้อยได้ง่ายกว่าการเข้าออกจากกลุ่มแบบพี่น้องพรรคพวก ตัวอย่างของการรวมกลุ่มแนวนอนนี้มีอยู่มาก ทั้งกลุ่มรวมตัวกันวิ่ง เล่นกีฬา หรือแม้แต่ชุมชนทางวิทยุ จส.100 และชุมชนออนไลน์ที่ตั้งกระทู้ใน pantip.com กลุ่มแฟนคลับนักร้องเกาหลี และโซเชี่ยลมีเดียอื่น ๆ เป็นต้น แต่ละคนอาจเปลี่ยนอัตลักษณ์และพฤติกรรมไปตามแพลตฟอร์มที่แตกต่างกัน การเปลี่ยนกลุ่มสังคมเป็นแบบเครือข่ายสังคมที่เปิดกว้างนี้ไม่ได้จำกัดอยู่เพียงกับคนไทย แต่รวมไปถึงคนต่างชาติที่อาศัยอยู่ในประเทศไทยหรือในต่างประเทศก็ได้

แต่ในขณะเดียวกัน ท่ามกลางกระแสโลกาภิวัตน์ที่ดำเนินมาหลายทศวรรษ หลายประเทศและหลายเมืองทั่วโลกเริ่มมีขบวนการต่อต้านโลกาภิวัตน์ ไม่เพียงเฉพาะในด้านสัญชาติและเชื้อชาติ หรือการจำกัดการแพร่ขยายของนักท่องเที่ยวเข้าไปในพื้นที่ท้องถิ่น แต่รวมไปถึงการส่งเสริมการบริโภคสินค้าในชีวิตประจำวัน ดังเช่นแนวคิดการบริโภคอาหารที่มาจากท้องถิ่น (food localism) และแนวคิดการส่งเสริมความเป็นชุมชนในพื้นที่เมือง การรวมกลุ่มและมีปฏิสัมพันธ์ของผู้คนในเมืองในรูปแบบนี้จึงเป็นไปตามแนวคิดชุมชนนิยม ซึ่งให้ความสำคัญกับคุณค่าและประโยชน์ระดับชุมชนมากกว่าประโยชน์ที่ได้จากการเปิดพื้นที่ให้กับกระแสโลกาภิวัตน์

การรวมกลุ่มในสังคมแบบพี่น้องพรรคพวกตามแนวคิดชุมชนนิยมมักมีขนาดเล็กและมีลักษณะปิดแต่ลึก (closed but deep) โดยมีลักษณะความสัมพันธ์แบบสนิทสนมและใกล้ชิดโดยตรง อีกทั้งยังมีความเป็นส่วนตัว

และช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ความสัมพันธ์แบบนี้มักคงอยู่เป็นเวลายาวนานและอาจตลอดชีวิต ตามทฤษฎีสังคมวิทยา การรวมกลุ่มในลักษณะปฐมภูมิ (primary group) มักเกิดขึ้นกับบุคคลในครอบครัว เพื่อนสมัยเด็ก ๆ คู่รัก และสมาชิกในกลุ่มศาสนาที่พบปะกัน มีปฏิสัมพันธ์และร่วมทำกิจกรรมกันเป็นประจำ การรวมกลุ่มรูปแบบนี้เกิดจากความผูกพันที่มาจากความรัก ความเอาใจใส่ ความห่วงใย ความซื่อสัตย์และความช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ความสัมพันธ์รูปแบบนี้มีผลอย่างยิ่งต่อการพัฒนาอัตลักษณ์และความเป็นตัวตน ซึ่งเป็นพื้นฐานค่านิยม ความเชื่อ คุณค่า โลกทัศน์ ไปจนถึงพฤติกรรมและวิถีการใช้ชีวิตของคนในสังคม

ตามกระบวนทัศน์นี้ ภาพอนาคตหนึ่งของการรวมกลุ่มของคนเมืองในไทยจึงอาจเป็นแบบชนเผ่าเมือง (urban tribes) ซึ่งไม่ได้รวมตัวกันด้วยความสัมพันธ์ของคนหลายรุ่นแบบชนเผ่าในยุคโบราณหรือแบบครอบครัวขยายในสังคมชนบทแบบเดิม แต่เป็นการรวมตัวกันของคนที่มีความรู้สึกเป็นครอบครัวเดียวกัน แม้ว่าอาจจะไม่ใช่เป็นญาติพี่น้อง (kin) แต่ก็มีความรู้สึกเป็นพรรคพวก (clique) เดียวกันโดยมีความรู้สึกเหมือนเป็นคนในชุมชนเดียวกัน ทั้งนี้ จากแนวโน้มในปัจจุบันที่คนจำนวนมากอาศัยอยู่คนเดียวและใช้ชีวิตด้วยตนเองมากขึ้น อีกทั้งคนรุ่นใหม่แต่งงานน้อยลงและช้าลง และมีลูกน้อยลงและช้าลง ระยะเวลาในการใช้ชีวิตระหว่างการศึกษาและการเริ่มต้นครอบครัวใหม่จึงยาวนานมากขึ้น ในช่วงเวลาดังกล่าว การรวมกลุ่มทางสังคมของคนกลุ่มนี้จึงมีลักษณะเป็นกลุ่มก้อนของเพื่อนฝูงกลุ่มเล็กๆ ซึ่งอาจเป็นเพื่อนที่โรงเรียนและที่ทำงาน หรือแม้แต่เป็นเพื่อนร่วมห้องหรือรูมเมท และเพื่อนบ้าน ซึ่งใช้เวลาด้วยกันมากขึ้นและมีคุณลักษณะของความเป็นครอบครัวแนวใหม่

ในขณะเดียวกัน การรวมกลุ่มตามความสัมพันธ์แบบเครือข่ายอาจยังคงมีอยู่ โดยเป็นไปตามแนวโน้มปัจจุบัน กล่าวคือ ครอบครัวขยายแบบสามรุ่นยังคงมีอยู่ในเมือง เนื่องจากความจำเป็นในการเลี้ยงดูเด็ก ดังนั้น คนเมืองในอนาคตอาจกลับเข้าไปมีชีวิตร่วมกับคนรุ่นอื่นอีกได้ เมื่อถึงเวลาที่มีครอบครัวและมีลูก

พื้นที่การใช้ชีวิตมนุษย์ – ยึดติดที่ตั่ง หรือ เชื่อมโยงไร้รอยต่อ

ด้วยการดำรงชีวิตของมนุษย์ย่อมเกิดขึ้นบนพื้นที่ใดพื้นที่หนึ่ง ภาพอนาคตทางเลือกของการใช้ชีวิตในยุคเมือง 4.0 จึงต้องสะท้อนทางเลือกในรูปแบบการใช้พื้นที่ของมนุษย์ในอนาคต การพัฒนาเทคโนโลยีด้านการขนส่งและด้านดิจิทัลทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับพื้นที่และเวลา (space and time) เปลี่ยนแปลงไปอย่างมาก โดยเฉพาะในช่วงก่อนหน้านี้ที่ฐานเศรษฐกิจของเมืองพัฒนาเข้าสู่ยุคอุตสาหกรรม

กระบวนการณ์เป็นเมืองของโลกและของไทยในช่วงประมาณ 60-70 ปีที่ผ่านมา มีรูปแบบการขยายตัวแบบไม่ต่อเนื่องในเชิงกายภาพ ดังที่เรียกกันทั่วไปว่าการขยายเมืองอย่างกระจัดกระจาย (urban sprawl) เนื่องมาจากการพัฒนาโครงข่ายด้านการขนส่ง ทั้งถนนและรถไฟฟ้าที่ทำให้สามารถเดินทางได้เร็วขึ้นและไกลมากขึ้นในแต่ละวัน ในบริบทโลกาภิวัตน์และเมืองระดับโลก การเชื่อมต่อระหว่างพื้นที่กายภาพของความเป็นเมืองไม่ได้จำกัดอยู่เพียงแค่พื้นที่ในเมืองเดียวกัน แต่ขยายรวมไปถึงพื้นที่เมืองอื่น ๆ ทั่วโลก โดยเฉพาะเมืองในระดับมหานครที่มีความเชื่อมโยงกันมาก กล่าวคือ การเคลื่อนย้ายของสิ่งของที่มาอยู่กับโลกาภิวัตน์ด้านการค้าการลงทุน รวมถึงการเคลื่อนย้ายของคน โดยเฉพาะการท่องเที่ยวของคนทั่วโลก ทำให้พื้นที่เมืองเชื่อมต่อกันทั้งโลกในระดับที่ไม่เคยมีมาก่อนในประวัติศาสตร์

อย่างไรก็ตาม ในช่วงประมาณ 30 ปีที่ผ่านมา พื้นที่ในการดำรงชีวิตของมนุษย์ไม่ได้จำกัดอยู่เพียงพื้นที่ ภายภาพอีกต่อไป ซึ่งเป็นคุณลักษณะเฉพาะอีกประการหนึ่งของมนุษย์ที่แตกต่างอย่างชัดเจนจากสัตว์และ สิ่งมีชีวิตอื่น ๆ ในโลกปัจจุบัน การพัฒนาและใช้ประโยชน์จากเทคโนโลยีดิจิทัลและสารสนเทศในทุกด้านของการ ใช้ชีวิต ได้ทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับพื้นที่เปลี่ยนไปอย่างสิ้นเชิง พื้นที่กายภาพไม่ได้เป็นสื่อ (medium) และเครื่องมือเดียวในการดำรงชีวิตของมนุษย์ การพัฒนา แลกเปลี่ยนและเก็บข้อมูลข่าวสารผ่านโครงข่าย อินเทอร์เน็ตและระบบสารสนเทศต่าง ๆ ทำให้มนุษย์สามารถใช้ชีวิตด้านเศรษฐกิจสังคมในหลายๆ ด้านได้อย่าง สะดวกสบายมากขึ้น การพัฒนาแพลตฟอร์มการซื้อขายของออนไลน์ การทำงานทางออนไลน์ ทางอีเมลหรือผ่าน แพลตฟอร์มการสนทนาต่าง ๆ เทคโนโลยีสารสนเทศและดิจิทัลเหล่านี้ทำให้พื้นที่กายภาพไม่ได้เป็นอุปสรรคต่อ การมีปฏิสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจ สังคม และการเมือง

ดังนั้น ด้วยความสะดวกในการเดินทางด้วยระบบขนส่งที่ทันสมัยทั้งในเมือง ระหว่างเมือง และระหว่าง ประเทศ ประกอบกับการพัฒนาด้านเทคโนโลยีดิจิทัล ทำให้ความจำเป็นในการประกอบกิจกรรมในตำแหน่งแห่ง หนึ่งแห่งใดลดน้อยลง ชีวิตมนุษย์ในอนาคตจึงเป็นอิสระมากขึ้นจากที่ตั้งที่ตั้งหนึ่ง ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดคือ การ ทำงานจากบ้าน โรงแรม ร้านอาหาร หรือในสวนสาธารณะ ซึ่งไม่ใช่สำนักงานที่เป็นที่ทำงานมาแต่ดั้งเดิม ใน ขณะเดียวกัน ห่วงโซ่อุปทานของการผลิตสินค้าก็สามารถเกิดขึ้นได้ในตำแหน่งต่าง ๆ และเชื่อมต่อกันได้อย่าง รวดเร็วและสะดวกสบายมากขึ้น

อย่างไรก็ตาม ความพยายามของมนุษย์ในการเอาชนะระยะทางด้วยเทคโนโลยีการขนส่งและเทคโนโลยี ดิจิทัลอาจดูเหมือนจะทำให้ชีวิตมนุษย์หลุดพ้นจากการยึดเหนี่ยวของที่ตั้งทางกายภาพ และมีอิสรภาพมากยิ่งขึ้น แต่แนวโน้มตรงกันข้าม (countertrend) ที่เกิดขึ้น คือ พื้นที่บางแห่งในเมืองโดยเฉพาะในศูนย์กลางเมืองกลับยิ่งมี ความสำคัญมากยิ่งขึ้น มีกิจกรรมต่าง ๆ กระจุกตัวมากขึ้น และคนต้องการเข้ามาอยู่อาศัยในพื้นที่นั้นมากขึ้น ดัง ในกรณีของพื้นที่ศูนย์กลางธุรกิจของมหานครกรุงเทพ คือ ย่านสีลม-สาทร สยาม และอโศก เป็นต้น ในขณะที่ ความหนาแน่นของผู้คนและกิจกรรมบางส่วนกระจายไปสู่พื้นที่ชานเมืองและชนบทที่ไกลออกไป เช่น หมู่บ้าน จัดสรรและห้างสรรพสินค้าขนาดใหญ่ในบริเวณชานเมือง ความนิยมและความสำคัญของพื้นที่กลางเมืองกลับยิ่ง เพิ่มขึ้นไป ดังในกรณีของมหานครกรุงเทพที่ศูนย์กลางเมืองยังคงมีความหนาแน่นที่สูงและเพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่อง

ในทำนองเดียวกัน การทำงานที่ไหนก็ได้ด้วยเทคโนโลยีดิจิทัลไม่ได้หมายความว่าชีวิตคนเราจะไม่ยึดติด กับพื้นที่ทางกายภาพ และทำงานจากที่ไหนก็ได้เสมอไป คนทำงานอิสระที่เรียกว่ากิ๊กเวิร์กเกอร์ (gig worker) ก็ ยังคงต้องการที่ทำงานที่มีความสะดวกสบาย และมีระบบนิเวศที่เอื้อต่อการทำงาน นัยหนึ่งคือเทคโนโลยีดิจิทัลที่ มุ่งลดความสำคัญของพื้นที่กายภาพและระยะทาง กลับทำให้บางพื้นที่ที่มีความสำคัญมากยิ่งขึ้นกว่าเดิม

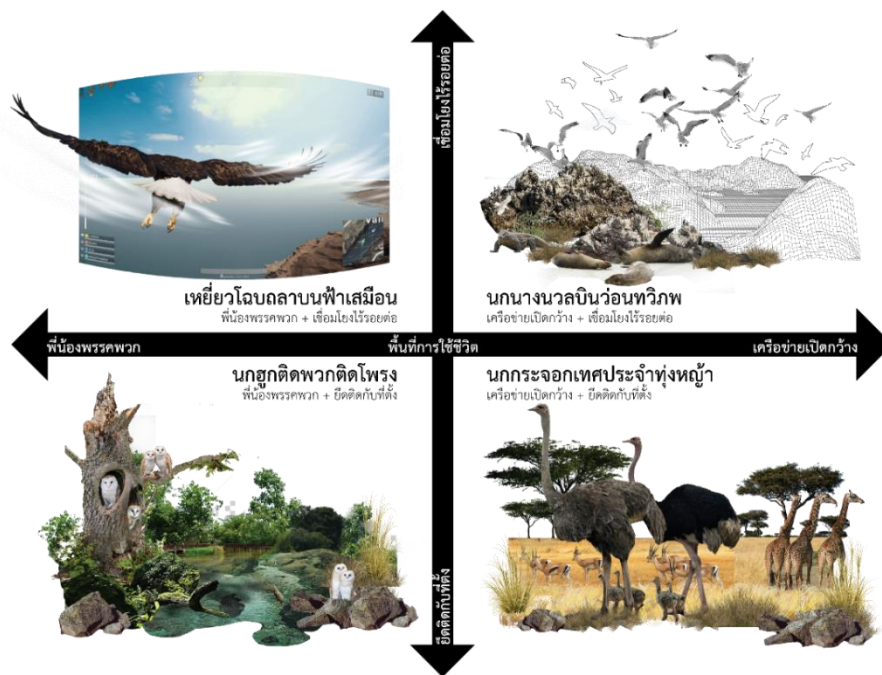
นอกจากนี้ ความพยายามในการเอาชนะระยะทางด้วยเทคโนโลยีการขนส่งและดิจิทัลอาจทำให้ชีวิต มนุษย์ยิ่งถูกกำหนดโดยเทคโนโลยีมากขึ้น ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดคือการใช้เทคโนโลยีจีพีเอส (GPS) ในการขับรถ หรือแม้แต่เดินเท้าไปยังจุดหมายปลายทาง มนุษย์ในอนาคตจะเชื่อและพึ่งพาเทคโนโลยีมากกว่าการรับรู้ด้วย ประสาทสัมผัสและความเข้าใจของตนเองหรือมนุษย์คนอื่น นัยหนึ่งคือ การใช้เทคโนโลยีดิจิทัลอาจทำให้การใช้

ชีวิตหลุดพ้นจากพื้นที่กายภาพ แต่มนุษย์กลับยิ่งลดความเป็นอิสระ (autonomy) ในการตัดสินใจเพื่อการดำรงชีวิตมากยิ่งขึ้น

สรุปได้ว่า ปัจจัยขับเคลื่อนอีกประการหนึ่งที่มีผลต่อรูปแบบการใช้ชีวิตเมืองในอนาคตคือการพัฒนาเทคโนโลยีดิจิทัล ซึ่งทำให้เกิดแรงดึงดูดสองขั้วในด้านการใช้พื้นที่ คือ การยึดติดกับที่ตั้งทางกายภาพ (bound by physical fixity) และการปลดปล่อยด้วยการเชื่อมต่อ (freed by connectivity)

ฉากทัศน์

เมื่อนำตรรกะฉากทัศน์ทั้งสองด้านมาไขว้กันแล้ว จึงได้ภาพอนาคตทางเลือกของชีวิตเมืองในประเทศไทยอีก 20 ข้างหน้าทั้งหมด 4 ฉาก ตามที่แสดงในแผนภาพและรายละเอียดโดยคร่าวข้างล่างนี้

ภาพที่ 2: ภาพแสดงฉากทัศน์การใช้ชีวิตของคนเมืองในประเทศไทยใน พ.ศ. 2583

นกนางนวลบินว่อนทวีภ (โลกนิยม + เชื่อมโยงไร้รอยต่อ)

ฉากทัศน์นี้สื่อถึงการใช้ชีวิตที่เป็นอิสระ ไม่ยึดติดกับถิ่นที่ ทั้งภายในเมือง นอกเมืองและในโลกกว้าง การพัฒนาด้านเทคโนโลยีสารสนเทศ การขนส่งและระบบอัตโนมัติ อีกทั้งขอบเขตระหว่างโลกกายภาพกับโลกเสมือนเริ่มเจือจางไป ดังเช่นโลกในภาพยนตร์เดอะ เมทริกซ์ (The Matrix) ทำให้ผู้คนสามารถสร้างปฏิสัมพันธ์กับผู้คนที่หลากหลายทั้งในด้านวัย เชื้อชาติ เพศสภาพ ภาษา สถานะทางเศรษฐกิจและสังคม ทั้งในการอยู่อาศัย การทำงาน การเดินทาง และการบริโภคด้านต่าง ๆ แม้ความสัมพันธ์ระหว่างผู้คนอาจไม่ลึกซึ้งและยาวนานมาก แม้กระทั่งกลุ่มคนด้อยโอกาสในสังคมก็ยังมี การเชื่อมต่อกันด้วยการสื่อสารและระบบดิจิทัลที่มีราคาถูกลง

ในฉากทัศน์นี้ ชุมชนเมืองเกิดขึ้นทุกที่ทุกแห่งและเชื่อมโยงกันไม่เพียงเฉพาะในประเทศไทยแต่ครอบคลุมทั่วโลก ชีวิตเมืองในฉากทัศน์นี้ปรับตัวไปได้ตามเงื่อนไขทางเศรษฐกิจ สังคม สภาพแวดล้อมและเทคโนโลยีที่เปลี่ยนแปลงไป แม้ผู้คนอาจมีความแตกต่างกันบ้างในระดับฐานะทางเศรษฐกิจสังคม แต่บริการพื้นฐานและพื้นที่เมืองเปิดกว้างให้กับคนทุกกลุ่มในสังคมในแทบทุกพื้นที่ และเป็นแบบเรียกใช้ได้ตามสะดวกหรือออนดีมานด์ (on-demand) ทำให้กิจกรรมต่าง ๆ ของเมืองสามารถกระจายไปอยู่ในตำแหน่งต่าง ๆ ทั่วเมืองได้ หมู่บ้านล้อมรั้วหลายแห่งเปลี่ยนเป็นระบบเปิด เนื่องจากไม่เห็นความจำเป็นต้องเป็นชุมชนปิดและเสียค่าใช้จ่ายโดยใช้เหตุ ทำให้เกิดชุมชนเปิดที่กลายเป็นส่วนหนึ่งของเมือง ทำให้การเชื่อมต่อของถนนและการเดินทางดีขึ้นในพื้นที่นั้น ๆ

คนจำนวนมากทำงานแบบอิสระและทำหลายอาชีพไปพร้อมกัน ไม่เฉพาะคนรุ่นเจนวายและเจนแซด แต่รวมถึงกลุ่มคนเจนเอ็กซ์ ทั้งคนที่ไม่เกษียณอายุการทำงาน และคนที่กลับมาทำงานใหม่หลังจากเกษียณไปแล้ว ระยะเวลาหนึ่ง คนจำนวนมากใช้แพลตฟอร์มออนไลน์ที่มีความสะดวกและเชื่อมต่อระหว่างผู้ว่าจ้างกับคนทำงานได้อย่างเฉพาะเจาะจง นอกจากนี้ การเช่าเช่าอยู่และเช่าเช่าใช้กลายเป็นเรื่องธรรมดา ผู้คนสามารถใช้ชีวิตได้โดยไม่ต้องเป็นเจ้าของบ้าน รถยนต์ คอมพิวเตอร์ หรือแม้แต่สิ่งของจำเป็นในครัวเรือน นับตั้งแต่เตียงนอน ตู้เย็น ไปจนถึงไมโครเวฟและหม้อหุงข้าว เนื่องจากแทบทุกอย่างในชีวิตสามารถซื้อบริการได้แล้วแทบทั้งสิ้น (Everything as a service) ด้วยชีวิตที่พึ่งแพลตฟอร์มในแทบทุกด้าน การปกป้องด้านข้อมูลของประชาชนกลายเป็นวาระสำคัญในนโยบายของรัฐ

อย่างไรก็ตาม การเชื่อมโยงเครือข่ายแบบไร้รอยต่อนี้อาจทำให้เกิดความเสี่ยงมากยิ่งขึ้น เนื่องด้วยความซับซ้อนและความพึ่งพากันของระบบ เหตุไม่คาดฝัน เช่น โรคระบาดและการก่อการร้ายรูปแบบใหม่ที่มุ่งทำลายระบบไซเบอร์ ที่เกิดในพื้นที่วงแคบสามารถทวีความรุนแรงขึ้น จนทำให้เกิดความเสียหายไปทั้งระบบทั้งประเทศและทั่วโลกได้ ชีวิตเมืองในฉากทัศน์นี้จึงมีความเสี่ยงสูงต่อการล้มเหลวของระบบที่เชื่อมต่อกันอย่างไร้รอยต่อ กระนั้นก็ตาม การเชื่อมโยงของโครงข่ายดิจิทัลก็ทำให้คนเมืองยังคงสามารถดำรงชีวิตและมีปฏิสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจสังคมต่อไปได้ระยะหนึ่ง โดยไม่จำเป็นต้องเจอหน้ากัน หากโรคระบาดหรือภัยพิบัติเกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องเป็นเวลานาน ก็จะทำให้เศรษฐกิจแบ่งปันหรือร่วมใช้ประโยชน์ต้องลดบทบาทลงไป และถูกแทนที่โดยเศรษฐกิจเว้นระยะ (distancing economy) ที่พึ่งพาเชื่อมต่อด้วยโครงสร้างพื้นฐานด้านดิจิทัลยิ่งกว่าเดิม ในสถานการณ์ดังกล่าว ความพร้อมด้านโครงสร้างพื้นฐานทางดิจิทัลกลายเป็นปัจจัยสำคัญในการวางแผนพัฒนาเมืองเพื่อรับมือกับความเสี่ยงจากเหตุไม่คาดฝัน

นกระจอกเทศประจำทุ่งหญ้า (โลกนิยม + ยึดติดที่ตั้ง)

ในฉากทัศน์นี้ ผู้คนในเมืองใช้ชีวิตร่วมกับคนอื่น ๆ ได้อย่างเปิดเผย สังคมมีความเปิดกว้าง มีความหลากหลายของผู้คนมากหน้าหลายตา โดยผู้คนมีปฏิสัมพันธ์ทางสังคมอย่างพึ่งพาซึ่งกันและกันได้อย่างสันติ แต่โดยมากเป็นคนที่มีพื้นเพแต่เดิมหรือมีความสัมพันธ์กับคนที่อยู่ในเมืองใหญ่มาก่อน ผู้คนเหล่านี้ไม่เคลื่อนย้ายและเดินทางไปไกลจากถิ่นอาศัยและหากินที่อยู่มาแต่ดั้งเดิม เนื่องจากมีสภาพแวดล้อมเฉพาะพื้นที่ที่เหมาะสมกับการใช้ชีวิต และเกิดการกระจุกตัวของกิจกรรมเฉพาะทางในบางพื้นที่ของเมือง แม้ว่าเทคโนโลยีดิจิทัล ระบบอัตโนมัติ

และการขนส่งจะยังคงพัฒนาและมีการใช้งานอย่างแพร่หลายต่อไป โดยผู้คนมีกิจกรรมบนโลกเสมือนมากยิ่งขึ้น
ดังในโลกเสมือนเซคันด์ไลฟ์ (Second Life) แต่ผู้คนหันกลับมาให้ความสำคัญกับปฏิสัมพันธ์กับคนในพื้นที่
กายภาพมากยิ่งขึ้น

นอกจากนี้ ความตระหนักในการบริโภคที่ยั่งยืนและเป็นมิตรกับสิ่งแวดล้อม ทำให้ผู้คนในเมืองเริ่ม
พยายามค้นหาทางเลือกในการกินอยู่และใช้สินค้าและบริการที่คาร์บอนฟุตพริ้นท์ต่ำ แม้แต่การใช้เทคโนโลยี
ดิจิทัลผ่านทางแพลตฟอร์ม เทคโนโลยีอัตโนมัติ และเทคโนโลยีอื่น ๆ ที่มุ่งสร้างความสะดวกสบายในการดำรงชีวิต
ก็เน้นลดการใช้พลังงานและการประหยัดทรัพยากรธรรมชาติโดยรวม ความสามารถในการใช้ชีวิตแบบยั่งยืน
กลายเป็นความปรารถนาและความคาดหวังของคนในสังคม แนวคิดเศรษฐกิจหมุนเวียน (circular economy)
กลายเป็นหลักการพื้นฐานของการพัฒนาเมือง โดยเฉพาะในระดับย่าน ระบบไมโครกริด (microgrid) ในการผลิต
และกระจายไฟฟ้าในระดับย่านมีพบเห็นอยู่ทั่วไป

การเกิดเหตุภัยพิบัติบ่อยครั้งอันเนื่องมาจากโรคระบาด ประกอบกับสังคมเมืองได้เข้าสู่ยุคหลังยา
ปฏิชีวนะ (post-antibiotic era) ปัญหาการดื้อยาต้านจุลชีพ (antimicrobial resistance) จึงมีผลต่อการ
ดำรงชีวิตในแทบทุกด้าน ความเสี่ยงด้านสุขภาพยิ่งทำให้ผู้คนหันกลับมาให้ความสำคัญกับการผลิต ชื้อของและ
บริโภคอาหารในระดับท้องถิ่นมากยิ่งขึ้น เพื่อให้มั่นใจว่าไม่มีการใช้ยาปฏิชีวนะและสารเคมีอื่น ๆ ในการเลี้ยงสัตว์
และปลูกพืชผักต่าง ๆ วงการวิชาการและการวางแผนนโยบาย ยอมรับกันแล้วว่า การขยายตัวของเมืองเพื่อ
รองรับการเติบโตทางเศรษฐกิจได้ทำลายสภาพธรรมชาติ จนท้ายสุดกลับมามีผลกระทบอย่างใหญ่หลวงต่อความ
เป็นอยู่ของมนุษย์เอง แนวคิดท้องถิ่นนิยม (localism) กลายเป็นพื้นฐานของการใช้ชีวิตและการวางแผนนโยบาย
สาธารณะและการพัฒนาและออกแบบเมือง โดยเฉพาะพื้นที่สาธารณะและโครงสร้างพื้นฐานที่เอื้อต่อปฏิสัมพันธ์
ของผู้คนในเมือง การพัฒนาชุมชนและพื้นที่กายภาพระดับย่านกลายเป็นเรื่องสำคัญ โดยเฉพาะการลดความ
หนาแน่นของประชากรในเมือง เพื่อลดความเสี่ยงที่เกิดขึ้นจากโรคระบาดที่เกิดขึ้นเป็นประจำ

นกลูกติดพวกติดโพรง (ชุมชนนิยม + ยึดติดที่ตั่ง)

การใช้ชีวิตในเมืองในฉากทัศน์นี้เน้นกิจกรรมคนเดียวเป็นส่วนใหญ่ หรือเฉพาะกับกลุ่มคนใกล้ชิดที่สุด โดย
ไม่อพยพเดินทางไกลจากถิ่นหากินที่คุ้นชินมาแต่ดั้งเดิม การใช้ชีวิตก็อยู่ภายในพื้นที่เฉพาะของกลุ่มทางสังคมที่
ใกล้ชิด และไม่ได้มีปฏิสัมพันธ์กับกลุ่มอื่น ๆ เท่าใด แม้ว่าเทคโนโลยีดิจิทัลพัฒนาไปมากและกลายเป็นพื้นฐานของ
การดำรงชีวิต แต่กิจกรรมสำคัญของชีวิตขึ้นอยู่กับตำแหน่งทางกายภาพมากกว่า โดยพื้นที่ศูนย์กลางเมืองยังเพิ่ม
ความสำคัญในการเป็นศูนย์รวมกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่สำคัญ

พื้นที่เมืองมีความแตกต่างและหลวมล้าอย่างชัดเจนจากการแบ่งกลุ่มการใช้ชีวิต การอยู่อาศัยเป็น
ลักษณะชุมชนล้อมรั้วทั้งหมู่บ้านจัดสรรและคอนโดมิเนียม ซึ่งคนมีฐานะจะอยู่รวมกันเป็นกลุ่มก้อนในลักษณะหมู่
เกาะสังคม (social archipelagoes) ที่มีความหนาแน่นต่ำ โดยภายในชุมชนจะมีพื้นที่โล่งว่างและสิ่งอำนวยความสะดวก
ต่าง ๆ สำหรับสมาชิกหมู่บ้าน ในขณะที่คนกลุ่มอื่นในเมืองไม่มีสาธารณูปการที่ได้มาตรฐาน ภาครัฐจะ
ทำงานยากขึ้นในการดำเนินนโยบายที่มีผลกระทบต่อคนส่วนมากในเมือง เนื่องจากแต่ละกลุ่มเน้นผลประโยชน์

ของกลุ่มตัวเองเป็นหลัก เกิดการแย่งชิงงบประมาณและทรัพยากรสาธารณะของเมืองระหว่างกลุ่มคนในแต่ละพื้นที่ ในขณะที่พื้นที่สาธารณะที่เป็นทรัพย์สินส่วนรวม (commons) ก็มักครอบครองโดยคนบางกลุ่ม

ความขัดแย้งระหว่างกลุ่มคนในเมืองทวีความรุนแรงขึ้นเมื่อเกิดภัยพิบัติ เหตุไม่คาดฝันเช่นแผ่นดินไหวครั้งใหญ่ทำให้ทุกคนได้รับผลกระทบอย่างมากในการอยู่อาศัยและการใช้ชีวิตด้านต่าง ๆ แต่กลุ่มคนมีฐานะสามารถเอาตัวรอดร่วมกันได้ดีกว่า เนื่องจากมีการรวมตัวกันดีกว่าและมีทรัพยากรมากกว่าที่จะรับมือกับภัยพิบัตินั้น กลุ่มคนที่มีฐานะจะย้ายออกจากพื้นที่เสี่ยงต่อน้ำท่วม โดยเฉพาะชุมชนริมทะเลและปากแม่น้ำที่มีน้ำเอ่อท่วมเข้ามาเป็นประจำ อันเนื่องมาจากระดับน้ำทะเลที่สูงขึ้นเรื่อย ๆ โรคระบาดที่เกิดขึ้นบ่อยครั้ง ยิ่งทำให้ผู้คนกลุ่มนี้นิยมอยู่ในที่อยู่อาศัยที่มีความหนาแน่นน้อยกว่าชานเมือง ซึ่งมีระบบไฟฟ้า ประปาและสุขาภิบาลที่ดีกว่าพื้นที่รอบข้างที่คนทั่วไปอาศัยอยู่ อีกทั้งยังเดินทางด้วยรถยนต์ส่วนตัวเป็นส่วนใหญ่ เนื่องจากมีความเชื่อว่า ความหนาแน่นสูงทำให้เพิ่มความเสี่ยงในการติดโรคจากผู้อื่น ระบบการขนส่งสาธารณะและการบริการแบบร่วมใช้ประโยชน์ (sharing) ไม่ได้ความนิยมในกลุ่มผู้มีฐานะ และมีเพียงคนด้อยโอกาสที่จำเป็นต้องใช้เพราะไม่มีทางเลือก

เหยี่ยวโฉบตลาดบนฟ้าเสมือน (ชุมชนนิยม + เชื่อมโยงไร้รอยต่อ)

ในฉากทัศน์นี้ การพัฒนาและแพร่หลายของเทคโนโลยีดิจิทัลและความสะดวกในการเดินทางทำให้คนบางกลุ่มสามารถทำงานและใช้ชีวิตได้อย่างอิสระมากขึ้น ความแพร่หลายและความสะดวกของเทคโนโลยีแบบแพลตฟอร์ม ทำให้คนมีฐานะสามารถทำงานจากบ้านหรือที่ไหนๆ ก็ได้ โดยไม่ต้องไปที่พื้นที่ใดพื้นที่หนึ่ง โดยเปลี่ยนที่อยู่และที่ทำงานไปตามช่วงฤดูกาลและความเหมาะสมในแต่ละช่วงเวลา ไม่เฉพาะในเมืองกรุงเทพฯ แต่บ่อยครั้งก็ใช้ชีวิตทั้งในเมืองในต่างประเทศ ซึ่งเดินทางไปมาง่าย และพื้นที่นอกเมือง ซึ่งแม้อาจดูเหมือนชนบท แต่มีความสะดวกสบาย และเชื่อมต่อกับส่วนอื่น ๆ ของโลกได้อย่างรวดเร็ว คนกลุ่มนี้ได้รับประโยชน์มากที่สุดจากเศรษฐกิจแพลตฟอร์มและการร่วมใช้ประโยชน์

ในเชิงสังคม คนในเมืองใหญ่จะใช้ชีวิตคนเดียวหรือเฉพาะกับกลุ่มคนที่ใกล้ชิดที่สุดเสียเป็นส่วนใหญ่ โดยมีปฏิสัมพันธ์เพียงเล็กน้อยกับคนนอกครอบครัวหรือเพื่อนฝูงของตนเอง คนโดยมากไม่รู้จักเพื่อนบ้าน แต่มีเพื่อนสนิทบนกลุ่มสนทนาออนไลน์เกี่ยวกับงานอดิเรก ซึ่งคุยกันอยู่เป็นประจำโดยไม่เคยเจอกันตัวต่อตัว ความเป็นชนเผ่าเมือง (urban tribes) จึงไม่ได้ติดอยู่กับพื้นที่กายภาพ แต่ขึ้นอยู่กับความสนใจเฉพาะของแต่ละคน

การเปลี่ยนแปลงด้านประชากร ทั้งสังคมสูงวัยและคนต่างชาติที่มาเยี่ยมเยือนและอยู่อาศัยมากขึ้นในเมือง ประกอบกับแนวคิดเสรีนิยมในกลุ่มคนรุ่นใหม่ จะทำให้นิยามของคำว่าครอบครัวและชุมชนเปลี่ยนแปลงไปอย่างมากจากปัจจุบัน การอยู่อาศัยคนเดียวเป็นเรื่องปกติของคนเมืองในอนาคต แต่ก็จะมีครอบครัวและชุมชนแบบใหม่ที่มีลักษณะเป็นแบบชนเผ่าเมืองเป็นกลุ่มเล็ก ๆ ที่มีความสนใจและวิถีชีวิตคล้ายกัน แต่เปลี่ยนแปลงไปได้ตามความหลากหลายทั้งด้านกิจกรรม ความคิด คุณค่าและอัตลักษณ์ และเกิดขึ้นได้ทั้งบนโลกกายภาพและโลกเสมือน เช่น ครอบครัวคู่รักเพศเดียวกัน ครอบครัวก่อนตายแต่ไม่ใช่ญาติพี่น้อง ครอบครัวบนโลกเสมือน

อย่างไรก็ตาม ไม่ใช่ทุกคนสามารถมีชีวิตที่เชื่อมต่อได้เช่นนั้น คนด้อยโอกาสในสังคมได้รับประโยชน์น้อยจากการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานดิจิทัล การใช้ชีวิตมีความสะดวกมากแบบไร้รอยต่อเกิดขึ้นเฉพาะกับกลุ่มคนที่จ่ายได้ สังคมเมืองจึงมีสภาพแบบแยกกันอยู่เป็นกลุ่ม ๆ และมีความแตกต่างและเหลื่อมล้ำสูง ดังนั้น แม้ว่าจะมีความเชื่อมโยงทางเทคโนโลยีกับโลกภายนอก แต่ผู้คนแต่ละกลุ่มจะแยกกันอยู่ในฟองสบู่ (bubble) หรือโลกเฉพาะของตนเองที่มีระบบการป้องกันความปลอดภัยที่เป็นส่วนหนึ่งของระบบบ้านและชุมชนอัจฉริยะ (smart home and community) ในสังคมฟองสบู่นี้ ระบบโครงสร้างพื้นฐานทางกายภาพเชื่อมต่ออย่างไร้รอยต่อกับระบบดิจิทัล ทำให้ผู้อยู่อาศัยในชุมชนนั้นมีความสะดวกสบายและรู้สึกปลอดภัย การขนส่งบนแพลตฟอร์มออนไลน์ยิ่งทำให้ผู้คนไม่จำเป็นต้องมีปฏิสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน เนื่องจากสามารถเรียกใช้บริการรถโดยสารส่วนตัวได้ทั่วไป ความเหลื่อมล้ำของคนเมืองจึงไม่เพียงแต่การอยู่อาศัยและสิ่งอำนวยความสะดวกทั่วไป แต่รวมไปถึงการเข้าถึงบริการพื้นฐานด้านดิจิทัลที่เป็นพื้นฐานของการสร้างโอกาสทางเศรษฐกิจให้กับตนเอง

ในกรณีที่เกิดภัยพิบัติหรือโรคระบาด คนที่มีการเชื่อมต่อดีกว่าสามารถเอาตัวรอดได้ เนื่องจากเข้าถึงทรัพยากรและสิ่งจำเป็นต่อการดำรงชีวิตได้ในช่วงวิกฤต ทั้งการทำงานจากบ้านที่ใช้เครือข่ายดิจิทัลที่มีความพร้อมระดับโลก แต่คนเหล่านี้จะช่วยเหลือคนในกลุ่มใกล้ชิดกับตนเองเป็นหลัก ในขณะที่คนกลุ่มอื่นที่มีการเชื่อมต่อและทรัพยากรน้อยกว่า ก็จะได้รับผลกระทบมากกว่าจากเหตุไม่คาดฝัน โดยเฉพาะคนด้อยโอกาสที่มีรูปแบบอาชีพและการทำมาหากินที่ต้องพึ่งพินที่กายภาพมากกว่าพื้นที่ดิจิทัล

อนึ่ง ภาพอนาคตฐานและอนาคตทางเลือกที่กล่าวมา ได้มาจากการวิเคราะห์โครงการวิจัยในปีที่ 1 ซึ่งเน้นพื้นที่เมืองหลวงเป็นหลัก แต่ข้อค้นพบหลายประการน่าจะใช้ได้กับเมืองหลักในภูมิภาค แต่อาจไม่ครอบคลุมถึงเมืองรองและเมืองเล็กในประเทศไทย โดยเฉพาะเมืองที่มีการหดตัวทางประชากรและเศรษฐกิจ งานวิเคราะห์ของเมืองกลุ่มหลังนี้จะเป็นส่วนสำคัญของการวิเคราะห์ของโครงการวิจัยในปีที่ 2 ซึ่งเน้นศึกษาเมืองในภูมิภาค

นัยของฉากทัศน์

จากการวิเคราะห์ปัจจัยขับเคลื่อน ภาพอนาคตฐานและฉากทัศน์ตามที่น่าเสนอไปข้างต้น บริบทท้าทายที่สุดและหลีกเลี่ยงไม่ได้ในการวางแผนสำหรับอนาคตของเมืองในประเทศไทยมี 3 ประการ ได้แก่

- (1) **การบรรจบกันของเทคโนโลยี** การหลอมรวมของเทคโนโลยีในหลายด้าน โดยเฉพาะปัญญาประดิษฐ์ ชีวสังเคราะห์และดิจิทัล จะทำให้ชีวิตมนุษย์เปลี่ยนแปลงไป ทั้งในด้านการใช้ประโยชน์และในด้านความเสี่ยงและความไม่แน่นอน
- (2) **ชีวิตตามยถากรรมธรรมชาติ** แม้ว่ามนุษย์เมืองจะมีอายุยืนยาวมากขึ้น และพัฒนาเทคโนโลยีที่เอาชนะข้อจำกัดตามธรรมชาติได้มากขึ้น แต่ชีวิตเมืองก็จะเป็นไปตามยถากรรมของธรรมชาติมากขึ้นเช่นกัน การเปลี่ยนแปลงภูมิอากาศโลกจะส่งผลให้เกิดความผันผวนของสภาพอากาศในระดับท้องถิ่นมากขึ้น จนมนุษย์พยากรณ์ไม่ได้และปรับตัวไม่ทัน แม้จะพยายามเตรียมพร้อมรับมือเท่าใดก็ตาม

- (3) **ความเหลื่อมล้ำตั้งแต่ครรภ์มารดาจนถึงตะกอน** ในปัจจุบันแทบไม่เห็นสัญญาณใดที่สื่อว่า ความเหลื่อมล้ำในประเทศไทยจะลดลงไปในอีก 20 ปีข้างหน้า ความเหลื่อมล้ำระหว่างคนรุ่นเดียวกันจะมีมาตั้งแต่ก่อนเกิดและเติบโตในครรภ์มารดา ไปจนถึงช่วงสุดท้ายของชีวิตจนถึงตะกอน สาเหตุหนึ่งคือ เทคโนโลยีการเจริญพันธุ์และการแพทย์แม่นยำทำให้คนรวยมีความพร้อมมากกว่าในด้านพันธุกรรมและกายวิภาค และมีการเข้าถึงโอกาสทางเศรษฐกิจและการสะสมความมั่งคั่งบนพื้นที่ดิจิทัลมากกว่าคนอื่น

ภายใต้บริบทของ “ตรีศูลแห่งอนาคตเมือง” ทั้งสามเรื่องนี้ นับสำคัญสำหรับนโยบายสาธารณะเพื่อการพัฒนาเมืองในประเทศไทยในยุคเมือง 4.0 มีอยู่ 4 เรื่องหลักที่เกี่ยวข้องอย่างมาก ได้แก่ (1) ความเหลื่อมล้ำในทุกมิติ (2) ทรัพย์สินส่วนรวมสำหรับการดำรงชีวิตของมนุษย์เมือง (3) ความอ่อนไหวเปราะบางของชีวิตเมือง และ (4) ทูทางสังคมในเมือง ตามรายละเอียดดังนี้

ความเหลื่อมล้ำทุกมิติ

จากการวิเคราะห์นโยบายของภาพอนาคต ผู้วิจัยได้ข้อสรุปหลักประการหนึ่งว่า ภาพอนาคตชีวิตเมืองในประเทศไทยในทุกด้านตั้งแต่เกิดไปจนตาย และในอนาคตทุกภาพ ไม่ว่าจะเป็ภาพอนาคตฐานหรือภาพอนาคตทางเลือกที่เป็นฉากทัศน์ ล้วนแล้วแต่มีเรื่องความเหลื่อมล้ำทางเศรษฐกิจและสังคมระหว่างคนกลุ่มต่าง ๆ ทั้งสิ้น นับตั้งแต่ความเหลื่อมล้ำที่เริ่มตั้งแต่ครรภ์มารดา อันเนื่องมาจากการเข้าถึงเทคโนโลยีเจริญพันธุ์ที่ไม่เท่าเทียมกัน ความเหลื่อมล้ำจากการเข้าถึงที่อยู่อาศัย การเดินทางและโอกาสในการทำงานที่แตกต่างกัน ไปจนถึงความเหลื่อมล้ำในห้วงสุดท้ายของชีวิตและหลังจากเสียชีวิตแล้ว แม้ว่าความเหลื่อมล้ำในรูปแบบที่มีอยู่ในปัจจุบันยังคงอยู่ แต่ก็มีมิติใหม่ของความเหลื่อมล้ำที่เพิ่มขึ้นมาตามปัจจัยขับเคลื่อนที่เปลี่ยนแปลงไป

ความเหลื่อมล้ำในสังคมสูงวัย

ในอนาคตอีก 20 ปีข้างหน้า ประเทศไทยจะเข้าสู่สังคมสูงวัยอย่างเต็มที่ ความเหลื่อมล้ำระหว่างกลุ่มผู้สูงอายุจะเป็นเพียงการขยายภาพความเหลื่อมล้ำในปัจจุบันไปยังอนาคต กล่าวคือ มีความแตกต่างอย่างชัดเจนระหว่างผู้สูงอายุที่มีฐานะและได้เตรียมพร้อมด้านสวัสดิการเพื่อการใช้ชีวิตช่วงหลังเกษียณ กับกลุ่มที่ไม่ได้เตรียมพร้อมหรือไม่สามารถเตรียมพร้อม คนแก่ที่จนและอยู่คนเดียวจะเป็นกลุ่มที่มีความเปราะบางมากที่สุด ภาพอนาคตของการตายอย่างลำพังของผู้สูงอายุดังที่เกิดแล้วในประเทศญี่ปุ่น มีโอกาสเกิดขึ้นได้มากในประเทศไทย

อีกมิติหนึ่งของความเหลื่อมล้ำที่เกิดขึ้นในภาพอนาคตที่ได้จากการคาดการณ์ในงานวิจัยนี้คือ ความเหลื่อมล้ำระหว่างคนรุ่นเก่ากับคนรุ่นใหม่ ซึ่งเป็นความท้าทายหนึ่งของสังคมสูงวัยที่มีนัยสำคัญเชิงนโยบาย โดยเฉพาะในประเด็นที่นอกเหนือไปจากการเตรียมพร้อมด้านโครงสร้างพื้นฐานและสวัสดิการสำหรับผู้สูงอายุที่อภิปรายกันอยู่ทั่วไปอยู่แล้ว ในด้านหนึ่ง คนรุ่นใหม่อาจได้เปรียบคนรุ่นเก่าในด้านการเข้าถึงทักษะและเทคโนโลยีที่ทันสมัย รวมถึงตลาดงานที่เอื้อต่อคนรุ่นใหม่มากกว่าคนรุ่นเก่า จึงอาจเกิดความเหลื่อมล้ำระหว่างคนรุ่นใหม่ที่ปรับตัวและเรียนรู้กับสิ่งใหม่ ๆ ได้เร็วกับคนรุ่นเก่าที่อาจปรับตัวและเรียนรู้ทักษะใหม่ได้ยากกว่า

แต่ในอีกด้านหนึ่งของสังคมสูงวัย ความเหลื่อมล้ำและความไม่เป็นธรรมทางเศรษฐกิจสังคมที่มีมาแต่เดิม อาจแก้ไขยากขึ้น เพราะคนรุ่นก่อนถือครองทุนและอำนาจทางเศรษฐกิจ สังคมและการเมืองไว้มาก ยิ่งอายุยืนเท่าไร โอกาสในการเปลี่ยนแปลงเชิงโครงสร้างอาจยากขึ้นเท่านั้น เนื่องจากคนที่อายุมากขึ้น อาจไม่ยอมให้เกิดการเปลี่ยนแปลง ในขณะที่เดียวกัน ทรัพย์สินที่ถือครองอยู่ก็ไม่เกิดการถ่ายโอนไปให้คนรุ่นต่อไปในวงกว้าง ในยุคก่อนที่คนยังไม่อายุยืนเท่าปัจจุบัน การผลิตใบทางสังคมเศรษฐกิจส่วนหนึ่งก็เป็นไปตามอายุขัยของคน แต่เมื่อคนอายุยืนมากขึ้น การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวก็มีวงจรที่ช้าลงและยาวขึ้น ดังนั้น ในอนาคตที่สังคมยิ่งสูงวัยมากขึ้น การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจสังคมอาจยังเป็นไปได้ยากขึ้น

สมมติฐานข้างต้นมีนัยเชิงนโยบายที่สำคัญมาก เพราะนอกจากต้องเตรียมพร้อมรับมือในด้านสาธารณสุขโรค สาธารณูปการและระบบสวัสดิการต่าง ๆ ให้กับผู้สูงอายุในอนาคตแล้ว ยังต้องคำนึงถึงผลกระทบที่มีต่อการจัดสรรทรัพยากรที่เป็นธรรมระหว่างคนรุ่นเก่ากับคนรุ่นใหม่อีกด้วย ยุทธศาสตร์การพัฒนาที่รองรับภาพอนาคตฐานและอนาคตทางเลือกจึงต้องคำนึงถึงความเหลื่อมล้ำในส่วนนี้ด้วย

อนึ่ง ความตกต่ำทางเศรษฐกิจที่มีสาเหตุมาจากสถานการณ์โรคระบาดโควิดใน พ.ศ. 2563-64 น่าจะทำให้เกิดความเหลื่อมล้ำทางเศรษฐกิจยิ่งขึ้นอีกในสังคมไทย โดยการฟื้นตัวทางเศรษฐกิจจะเป็นแบบตัวอักษร K นั่นคือ คนมีฐานะและทุนใหญ่จะสามารถเพิ่มความมั่งคั่งต่อไปได้อีก โดยถือโอกาสกว้านซื้อทรัพย์สินที่มีราคาถูกลง และเพิ่มอำนาจเหนือตลาดในการประกอบธุรกิจ ในฐานะที่คนด้อยโอกาสมากกว่าก็จะมีสถานะแย่งลงกว่าเดิม

เศรษฐกิจแพลตฟอร์มแบบกินรวบ

ภาพหนึ่งที่ปรากฏชัดในการวิเคราะห์ภาพอนาคตฐานและอนาคตทางเลือกในแทบทุกด้านของชีวิตเมืองในอนาคตคือวิถีชีวิตแบบแพลตฟอร์ม ด้วยแพลตฟอร์มออนไลน์จะกลายเป็นพื้นฐานของการใช้ชีวิตแทบทุกด้าน ทั้งในการใช้ชีวิตทั่วไปในการอยู่อาศัย การทำงาน การเดินทางและการซื้อของ ไปจนถึงการเกิด การดูแลรักษา สุขภาพ ไปจนถึงการตาย

นัยเชิงนโยบายเกี่ยวกับวิถีชีวิตแบบแพลตฟอร์มมีหลายประเด็นที่เริ่มมีความเป็นห่วงและมีการอภิปรายมากขึ้นในปัจจุบัน นับตั้งแต่เรื่องสิทธิและขอบเขตในการใช้ประโยชน์และความเป็นส่วนตัวของข้อมูลผู้บริโภคที่อยู่จำนวนมาก รวมไปถึงความเหลื่อมล้ำและความไม่เป็นธรรมที่เกิดจากการเข้าถึงข้อมูลดังกล่าว โดยเฉพาะเมื่อแพลตฟอร์มที่เป็นพื้นฐานชีวิตเหล่านี้มีบริษัทเอกชนเพียงไม่กี่แห่งเป็นเจ้าของ และโดยมากเป็นบริษัทข้ามชาติระดับโลกหรือเป็นการร่วมทุนระหว่างกลุ่มทุนขนาดใหญ่ของไทยกับบริษัทระดับโลก คำถามเชิงนโยบายที่สำคัญในจุดนี้คือภาครัฐของไทยควรมีบทบาทมากน้อยขนาดไหน และควรดำเนินการอย่างไรในการควบคุมและแทรกแซงในกิจการแพลตฟอร์มที่มีแนวโน้มของการผูกขาดในตลาด โดยเฉพาะในบริบทที่ประเทศไทยไม่ได้เป็นเจ้าของเทคโนโลยีและแพลตฟอร์มนั้น ๆ

ความเหลื่อมล้ำจากระบบอัตโนมัติและปัญญาประดิษฐ์

สาเหตุสำคัญของความเหลื่อมล้ำไม่ว่าในยุคไหนก็ตามคือการเข้าถึงและได้รับประโยชน์จากทุนและเทคโนโลยีที่เป็นพื้นฐานของการสร้างรายได้และความมั่งคั่ง ผลการวิเคราะห์ภาพอนาคตฐานและอนาคตทางเลือกของชีวิตเมืองในแทบทุกด้านแสดงให้เห็นว่า การพัฒนาเทคโนโลยีด้านระบบอัตโนมัติและปัญญาประดิษฐ์จะทำให้วิถีชีวิตเปลี่ยนไปจากปัจจุบันมาก โดยเฉพาะในด้านการทำงาน แต่รวมไปถึงการอยู่อาศัย การเดินทาง การซื้อของ และการตาย แม้แต่คนไร้บ้านก็จะได้รับผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงของระบบเศรษฐกิจที่พึ่งระบบอัตโนมัติและปัญญาประดิษฐ์

ความเหลื่อมล้ำในอนาคตอีกส่วนหนึ่งจะขึ้นอยู่กับความสามารถในการปรับตัวและพัฒนาความรู้และทักษะที่ต้องเปลี่ยนแปลงไปตามการพัฒนาของระบบอัตโนมัติและปัญญาประดิษฐ์ กลุ่มคนที่สามารถปรับตัวและเพิ่มทักษะใหม่ได้ ก็จะได้รับประโยชน์จากระบบเศรษฐกิจที่มีประสิทธิภาพและผลิตภาพสูงขึ้น แต่คนที่ไม่สามารถปรับตัวได้ ก็จะถูกทิ้งไว้ข้างหลัง ความเหลื่อมล้ำที่เกิดขึ้นในอนาคตอาจเป็นเพียงภาพต่อเนื่องจากภาพปัจจุบัน เนื่องจากคนที่มีทุนและทักษะอยู่แล้วในปัจจุบัน มีโอกาสเข้าถึงความรู้และเสริมสร้างทักษะใหม่ ๆ ได้มากกว่าคนที่มีทุนน้อยกว่า ในอนาคตจึงยังคงมีความได้เปรียบมากกว่าคนกลุ่มอื่น นโยบายในสวนนี้คือ บทบาทของรัฐในการสร้างความเท่าเทียมกันและความเป็นธรรมในการเข้าถึงความรู้และทักษะใหม่ ๆ สำหรับการทำงานและการใช้ชีวิตในอนาคตที่มีระบบอัตโนมัติและปัญญาประดิษฐ์เป็นพื้นฐาน

ความเหลื่อมล้ำจากการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศ

เป็นที่แน่นอนว่า การเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศในระดับโลกจะมีผลกระทบต่อชีวิตเมืองในวงกว้าง นับตั้งแต่ภัยพิบัติธรรมชาติไปจนถึงการเปลี่ยนแปลงของอุณหภูมิและสภาพแวดล้อมในเมืองอื่น ๆ ผลกระทบดังกล่าวดูเหมือนจะเกิดขึ้นกับทุกคนในเมือง น้ำท่วมก็ท่วมทุกที่ มลพิษฝุ่น PM 2.5 ก็มีผลกระทบต่อทุกคนในเมือง อย่างไรก็ตาม ในความเป็นจริง ความสามารถในการเตรียมพร้อมรับมือและบรรเทาผลกระทบย่อมแตกต่างกันระหว่างคนกลุ่มต่าง ๆ ในสังคม คนที่มีฐานะ ทุน และข้อมูลความรู้ ย่อมสามารถปรับตัวและรับมือได้ดีกว่าคนที่ด้อยโอกาสกว่า ดังนั้น การเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศจะยิ่งทำให้คนด้อยโอกาสและคนจนเมืองมีความอ่อนไหวประาะบางมากยิ่งขึ้น จึงเป็นความเหลื่อมล้ำอีกมิติหนึ่งที่มีนโยบายที่สำคัญในอนาคต

ความเหลื่อมล้ำเชิงพื้นที่ทั้งกายภาพและดิจิทัล

แม้ว่าคนไทยในอนาคตจะเป็นมนุษย์เมืองตามความหมายปัจจุบัน แต่ระดับความเข้มข้นของการเป็นมนุษย์เมือง 4.0 ที่สามารถเข้าถึงระบบเทคโนโลยีที่หลอมรวมระบบดิจิทัล ชีวิตสังเคราะห์และปัญญาประดิษฐ์จะยังคงมีความเหลื่อมล้ำกันระหว่างพื้นที่ มนุษย์เมืองหลวงและเมืองหลักจะสามารถเข้าถึงเทคโนโลยีได้สะดวกกว่าและถูกกว่า เนื่องจากการลงทุนในโครงสร้างพื้นฐานด้านอินเทอร์เน็ตของสรรพสิ่งในปัจจุบันและอนาคตอันใกล้นี้ ยังคงมุ่งไปที่เมืองเหล่านี้เป็นหลัก ความเหลื่อมล้ำในการลงทุนด้านโครงสร้างพื้นฐานด้านดิจิทัลย่อมส่งผลให้เกิดความเหลื่อมล้ำในด้านความมั่งคั่งและความมั่นคงในการดำรงชีวิตของมนุษย์เมืองในแต่ละพื้นที่ในอนาคต

ในขณะที่เดียวกัน ท่ามกลางระบบโลกที่ซับซ้อน ผันผวน และเสี่ยงมากขึ้นนี้ ชีวิตเมืองในอนาคตจะมีแนวโน้มเป็นแบบหมู่เกาะสังคมมากกว่าปัจจุบัน แนวโน้มของการอยู่อาศัยในหมู่บ้านและคอนโดมิเนียมล้อมรั้ว ไม่มีที่ท่าว่าจะลดลงแต่อย่างใด เด็กในอนาคตจะโตมาในหมู่เกาะสังคมในเชิงกายภาพ ยิ่งไปกว่านั้น เทคโนโลยีดิจิทัลจะเอื้อให้เกิดการแบ่งย่อยของการปฏิสัมพันธ์ทางสังคมในโลกเสมือนบนพื้นที่ดิจิทัลเป็นหมู่เกาะใหญ่น้อย ซึ่งตอบโจทย์ความต้องการเฉพาะกลุ่มและเฉพาะบุคคลได้อย่างละเอียดและรวดเร็ว ชีวิตมนุษย์เมืองจะเคลื่อนย้ายไปมาระหว่างหมู่เกาะสังคมทั้งกายภาพและดิจิทัล ชุมชนจินตกรรมบนพื้นที่ดิจิทัล (digital imagined communities) จะยิ่งสำคัญต่อการดำรงชีวิตมากกว่าชุมชนบนพื้นที่กายภาพ และขยายขอบเขตของคำว่าชุมชนเกินกว่าขอบเขตการปกครองหรือเส้นแบ่งทางกายภาพแบบเดิม

ดังนั้น แม้ว่าเทคโนโลยีดิจิทัลอาจลดความสำคัญของพื้นที่กายภาพลงไปบ้าง และลดผลประโยชน์ที่เกิดจากการกระจุกตัวของกิจกรรมของมนุษย์ แต่เนื่องจากความพร้อมของโครงสร้างพื้นฐานด้านดิจิทัลจะยังคงมีระดับที่แตกต่างกันระหว่างพื้นที่ ความเหลื่อมล้ำเชิงพื้นที่ก็จะยังคงมีอยู่ต่อไป ทั้งระหว่างเมืองหลวง เมืองหลักกับเมืองอื่น ๆ และระหว่างหมู่เกาะสังคมของกลุ่มคนที่มีเศรษฐกิจฐานะต่างกัน

ทรัพย์สินส่วนรวมของมนุษย์เมือง

การขาดทรัพย์สินส่วนรวมหรือพื้นที่ใช้ประโยชน์ร่วมกัน (commons) สำหรับคนในชุมชน ถือเป็นความท้าทายสำคัญประการหนึ่งของการใช้ชีวิตของคนเมืองในประเทศไทยทั้งในยุคเมือง 3.0 ในปัจจุบันและยุคเมือง 4.0 ในอนาคต ทรัพย์สินส่วนรวมในบริบทเมืองมีสองแบบ ได้แก่ ทรัพย์สินส่วนรวมเชิงนิเวศ (ecological commons) เช่น อากาศ แม่น้ำลำคลอง พื้นที่ชุ่มน้ำ และทรัพย์สินส่วนรวมเชิงสาธารณูปโภคสาธารณูปการ (civic commons) อาทิ ถนน ทางเดินเท้า สวนสาธารณะ โรงเรียน ขนส่งมวลชน ฯลฯ ท่ามกลางกระแสการพัฒนาเมืองที่บริษัทเอกชนมีทรัพยากรและอำนาจต่อรองสูงดังที่เกิดขึ้นในประเทศไทย ทรัพย์สินส่วนรวมทั้งสองรูปแบบนับวันจะมีลดน้อยลง

ในด้านทรัพย์สินส่วนรวมเชิงนิเวศ เป็นที่ทราบกันดีว่า มลพิษทางอากาศและน้ำ ไปจนถึงแสงและเสียง ได้เพิ่มมากขึ้นในเมือง จนมีผลกระทบต่อสุขภาพและคุณภาพชีวิตของคนเมือง ส่วนทรัพย์สินส่วนรวมด้านโครงสร้างพื้นฐานได้รับผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงการใช้ประโยชน์ที่ดิน ซึ่งมักเป็นไปตามแรงผลักดันทางเศรษฐกิจที่เอื้อต่อการพัฒนาที่เน้นมูลค่าแลกเปลี่ยน (exchange value) ที่มุ่งตอบสนองความต้องการของคนภายนอกมากกว่าการให้ความสำคัญกับมูลค่าใช้สอย (use value) สำหรับคนที่อยู่ในพื้นที่มาแต่เดิม ทำให้พื้นที่ที่แต่เดิมเคยทำหน้าที่เป็นทรัพย์สินส่วนรวมของชุมชนต้องหดหายหรือเปลี่ยนสภาพไป ตัวอย่างเช่น ตลาดสดในชุมชนแต่เดิมไม่ได้เป็นเพียงพื้นที่ซื้อขายของสดและของใช้ประจำวัน แต่เป็นพื้นที่ทางสังคมของผู้คนในย่านนั้น ๆ ในภายหลัง ตลาดสดก็ถูกแทนที่โดยอาคารสำนักงาน คอนโดมิเนียม ห้างสรรพสินค้าหรือซูเปอร์มาร์เก็ต พื้นที่โล่งว่างจำนวนมากแม้มีเจ้าของเป็นเอกชน ก็เคยเป็นที่วิ่งเล่นของเด็กในย่านนั้น จนกระทั่งมีการพัฒนาที่ดินกลายเป็นหมู่บ้านจัดสรรหรือสิ่งปลูกสร้างต่าง ๆ ส่วนที่ดินของภาครัฐจำนวนมากก็ปล่อยสัมปทานให้กับเอกชนรายใหญ่ ทำให้ทรัพย์สินส่วนรวมลดน้อยลงไปอีก

มุมมองของการลดลงของทรัพย์สินส่วนรวมในเมืองคือการเพิ่มขึ้นของสินค้าสโมสร (club goods) ทั้งในรูปแบบของหมู่บ้านจัดสรรที่ล้อมรั้วและคอนโดมิเนียมที่มีสวนสาธารณะและสโมสรอยู่ในโครงการ ไปจนถึงห้องฟิตเนสและที่ออกกำลังกายตามห้างสรรพสินค้า ไปจนถึงโรงเรียนเอกชนและโรงเรียนนานาชาติ และโรงพยาบาลเอกชน หรือแม้แต่ห้างสรรพสินค้าที่ดูเหมือนว่าจะเปิดให้ทุกคนสามารถเข้าไปใช้ได้ แต่ก็มีคุณลักษณะของการเป็นสินค้าสโมสรอยู่เช่นกัน ร้านกาแฟที่กลายเป็นแหล่งอ่านหนังสือและทำงานของคนรุ่นใหม่ ก็เป็นเหมือนสินค้าสโมสรที่เปิดให้เข้าได้เฉพาะคนที่มีเงินจ่าย สินค้าสโมสรเหล่านี้ยี่ห้อหนึ่งคือตอบรับกับความต้องการของคนที่มีกำลังเงินและยินดีจะจ่าย แต่อีกยี่ห้อหนึ่งก็สะท้อนความล้มเหลวของภาครัฐในการจัดหาพื้นที่สาธารณะที่เป็นทรัพย์สินส่วนรวมให้กับคนในเมือง ในขณะเดียวกัน ก็สะท้อนถึงบทบาทที่ลดลงของสถาบันทางสังคมที่มีมาแต่เดิม คือวัดและโรงเรียน ในการเป็นพื้นที่สาธารณะหรือทรัพย์สินส่วนรวมของชุมชน

พร้อมกันนี้ สถาบันที่แต่เดิมเคยมีบทบาทเป็นทรัพย์สินส่วนรวมของชุมชนเมืองก็เปลี่ยนแปลงไป วัดที่เป็นสถาบันทางสังคมของชุมชนแต่เดิมาก็ลดบทบาทลงในฐานะแหล่งสะสมความมั่งคั่งส่วนรวม (common wealth) โดยเฉพาะสำหรับชุมชนรอบข้าง ตามความเชื่อของคนสมัยก่อน การบริจาคปัจจัยทั้งแก้วแหวนเงินทอง และทรัพย์สินอื่นในการทำบุญก่อสร้างและบูรณะวัดถูกก่อสร้างภายในวัดเป็นเรื่องปกติ ความเจริญของวัดจึงสะท้อนความมั่งคั่งของชุมชนในพื้นที่นั้น แต่ในปัจจุบัน ความสัมพันธ์ระหว่างวัดกับชุมชนได้เปลี่ยนแปลงไป ความมั่งคั่งของวัดอาจไม่ได้สัมพันธ์กับความมั่งคั่งของผู้คนรอบข้าง บางวัดที่มั่งคั่งก็อาจมีผู้เลื่อมใสและใช้ประโยชน์ที่ไม่ได้มาจากชุมชนรอบข้าง บทบาทของวัดสำหรับคนเมืองในยุค 4.0 จึงน่าจะแตกต่างอย่างมากจากอดีตและปัจจุบัน

แพลตฟอร์มในฐานะทรัพย์สินส่วนรวม

จากการที่แพลตฟอร์มได้แพร่กระจายไปในแทบทุกอณูชีวิตของคนเมือง แพลตฟอร์มจึงมีบทบาทมากขึ้นในฐานะทรัพย์สินส่วนรวม ไม่ต่างจากแม่น้ำลำธาร ถนนหนทางและสวนสาธารณะ และมีบทบาทมากกว่าการเป็นสินค้าเอกชนและสินค้าสโมสร ซึ่งมุ่งตอบรับความต้องการของคนเฉพาะกลุ่มที่สามารถเลือกซื้อสินค้านั้นได้

การดำรงชีวิตของคนเมืองในอนาคตยิ่งเกิดขึ้นบนพื้นที่แพลตฟอร์มมากขึ้นเท่าใด การปรับปรุงและพัฒนาสถาบันและสัญญาประชาสังคมรูปแบบใหม่ยิ่งมีความจำเป็นและความเร่งด่วนมากขึ้นเท่านั้น แต่เทคโนโลยีแพลตฟอร์มไม่ได้วันดีคืนดีลอยลงมาจากฟ้าแล้วเปลี่ยนชีวิตคนในทันทีทันใด แต่เกิดจากการตัดสินใจเลือกอย่างตั้งใจและด้วยเหตุผลของคนบางกลุ่มในสังคม แม้ว่าความสามารถด้านวิทยาศาสตร์เทคโนโลยีของไทยไม่ได้มีพัฒนาการมากพอที่จะสร้างเทคโนโลยีชั้นนำของโลกได้ แต่การเลือกและประยุกต์ใช้เทคโนโลยีบางอย่างก็ทำได้ภายใต้เงื่อนไขทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมของคนในสังคมนั้นเอง

ยี่ห้อหนึ่งคือ สังคมเป็นแบบไหน เทคโนโลยีที่ใช้ก็เป็นแบบนั้น ในกรณีของแพลตฟอร์ม การเลือกใช้เทคโนโลยีประเภทใดประเภทหนึ่งสะท้อนความคิดและการตัดสินใจของบริษัทหรือองค์กรที่คาดหมายว่าเทคโนโลยีนั้นจะได้รับการตอบรับจากตลาดและคนในสังคม ในบางกรณี การตัดสินใจเชิงนโยบายของภาครัฐก็อาจเป็นตัวเร่งให้เทคโนโลยีนั้นแพร่กระจายเร็วขึ้น ตัวอย่างเช่น นโยบายการพัฒนาเมืองอัจฉริยะที่หลายหน่วยงานพยายามส่งเสริมอยู่ในปัจจุบัน ดูเหมือนจะสะท้อนแนวคิดและเหตุผลที่บริษัทเจ้าของแพลตฟอร์มยึดถือ

อยู่ ซึ่งมักจะให้ความสำคัญกับประสิทธิภาพในการให้บริการและการเติบโตทางเศรษฐกิจเป็นอันดับแรก ในขณะที่เรื่องความเป็นธรรมและรับผิดชอบต่อสังคมวัฒนธรรมเป็นอันดับรอง

แพลตฟอร์มจะกลายเป็นพื้นที่ทรัพยากรส่วนรวมสำคัญในการมีปฏิสัมพันธ์ของมนุษย์และธุรกิจ กระบวนทัศน์ของคนที่มีอำนาจตัดสินใจเกี่ยวกับแพลตฟอร์มในปัจจุบันจะมีผลอย่างมากต่อวิถีชีวิตคนและสังคมในอนาคต ความท้าทายในส่วนนี้คือ จะสร้างพื้นที่ดิจิทัลอย่างไรให้มีประสิทธิภาพและเป็นธรรม โดยเฉพาะเมื่อแพลตฟอร์มที่พัฒนามาจนถึงปัจจุบันแทบทั้งหมดริเริ่มและดำเนินการโดยภาคเอกชน ซึ่งมีวัตถุประสงค์พื้นฐานคือเพื่อสร้างรายได้สูงสุดให้กับผู้ถือหุ้น

แม้ว่าในปัจจุบันแพลตฟอร์มสำคัญจะครอบครองโดยบริษัทระดับโลกเพียงไม่กี่แห่ง แต่ก็เริ่มเห็นการปรับตัวของกลุ่มทุนในประเทศที่เข้ามามีส่วนร่วมบนพื้นที่แพลตฟอร์มมากขึ้น สังเกตได้จากการที่ธนาคารและกลุ่มทุนใหญ่ของไทยเริ่มเข้าไปซื้อหุ้นหรือร่วมลงทุนในแพลตฟอร์มประเภทต่าง ๆ แนวโน้มนี้เป็นสัญญาณของภาพหนึ่งในอนาคตที่อาจเกิดขึ้นได้ คือ กลุ่มทุนใหญ่ในปัจจุบันจะสามารถครอบครองได้ทั้งที่ดินบนโลกกายภาพและพื้นที่แพลตฟอร์มบนโลกดิจิทัลในอนาคต กลุ่มทุนเหล่านี้จะสามารถสร้างความมั่งคั่งต่อไปได้ ไม่เฉพาะจากแรงงานที่เป็นปัจจัยสำคัญสำหรับการผลิตและสะสมทุนในยุคก่อนแพลตฟอร์ม แต่รวมไปถึงข้อมูลที่เป็นทรัพยากรพื้นฐานของการสร้างและสะสมความมั่งคั่งในอนาคต

ความมั่งคั่งในยุคเกษตรกรรมขึ้นอยู่กับคุณภาพของดิน ซึ่งเกิดจากการทับถมและสะสมของดินโคลนที่น้ำฝนชะล้างหน้าดินและไหลลงมากับน้ำหลากจากพื้นที่ต้นน้ำ จนทำให้พื้นดินเต็มไปด้วยปุ๋ยธรรมชาติที่เหมาะสมกับการเพาะปลูก ฉะนั้นดินที่นั่น ความมั่งคั่งในยุคเมือง 4.0 จะเกิดจากข้อมูลที่เก็บสะสมไปเรื่อย ๆ เพื่อใช้ในการสร้างมูลค่าสำหรับการผลิตและการบริการด้วยปัญญาประดิษฐ์ ความมั่งคั่งที่เกิดจากข้อมูลจะกลายเป็นเป้าหมายของการต่อสู้แย่งชิงระหว่างกลุ่มคนต่าง ๆ อีกทั้งยังจะเป็นสาเหตุหนึ่งของความเหลื่อมล้ำที่จะเพิ่มสูงขึ้นในอนาคต นโยบายสาธารณะที่มุ่งสร้างความมั่งคั่งส่วนรวมจึงจำเป็นต้องให้ความสำคัญกับกระบวนการสร้างและสะสมข้อมูล โดยเฉพาะในมิติด้านสิทธิในการเป็นเจ้าของและการใช้ประโยชน์จากข้อมูล

ความอ่อนไหวเปราะบางของเมือง

ความท้าทายหลักประการที่สองสำหรับการดำรงชีวิตของมนุษย์เมือง 4.0 ของไทย คือ ความอ่อนไหวเปราะบางของเมือง คำว่าความอ่อนไหวเปราะบางของเมืองในที่นี้ยามโดยกว้างได้ว่า หมายถึง ระดับที่ระบบเมืองที่สัมผัสภัยต่อความเสียหายจากวิกฤตต่าง ๆ ระบบเมืองในที่นี้ ไม่ได้จำกัดอยู่เฉพาะโครงสร้างพื้นฐานและระบบนิเวศเท่านั้น หากยังหมายถึงระบบเชิงสังคม เศรษฐกิจและการเมืองด้วย วิกฤตที่ว่านี้มีทั้งที่เป็นเหตุการณ์แบบฉับพลัน (shock) และแบบความเครียดสะสม (cumulative stress/straining)

วิกฤตแบบแรกมีทั้งที่เกิดจากภัยธรรมชาติ เช่น อุทกภัย และคลื่นพายุซัดฝั่ง ไปจนถึงวิกฤตเศรษฐกิจ เช่น ภาวะเศรษฐกิจถดถอย และการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองอย่างฉับพลัน และการโจมตีของผู้ก่อการร้ายโดยที่ไม่ทันได้ตั้งตัว โดยมีภาวะฉับพลันบางประการ อาทิ อุทกภัย ซึ่งอาจจะดูเหมือนกระทบคนทุกคนในเมือง ไม่ว่าจะ

อยู่ในสถานะทางสังคมและเศรษฐกิจใดก็ตาม วิฤตแบบที่สองเป็นการสะสมของปัญหาที่มีอยู่เรื่อยมาแต่ไม่ได้รับการแก้ไขให้ดีขึ้น เช่น ความเหลื่อมล้ำทางเศรษฐกิจ ความขัดแย้งระหว่างกลุ่มคนในสังคม เป็นต้น

ในความเป็นจริง ภาวะเหล่านี้นั้นมีแนวโน้มจะกระทบคนจนและผู้ด้อยโอกาสในสังคมมากกว่าคนกลุ่มอื่น เนื่องจากวิถีชีวิตของคนเหล่านี้นั้นมีความเสี่ยงมากกว่า ด้วยข้อจำกัดของทรัพยากรและความสามารถที่จะพึ่งพาได้ไม่มากเท่ากับชนชั้นสูงและชนชั้นกลาง การวิเคราะห์ความเปราะบางของเมืองจึงไม่สามารถเน้นที่ระบบเมืองในภาพกว้างเพียงอย่างเดียว แต่จะต้องมุ่งลงไปให้ชัดถึงความแตกต่างทางสังคม เศรษฐกิจ และการเมือง ทั้งในระดับครัวเรือนและระดับชุมชน เพราะท้ายที่สุดแล้ว ความแตกต่างเหล่านี้นั้นเองที่จะเป็นปัจจัยกำหนดระดับของความเปราะบางที่มนุษย์แต่ละคนและแต่ละครอบครัวต้องประสบอย่างแท้จริง ยิ่งกว่านั้น นักวางแผนไม่ควรจะคิดว่าความเปราะบางของเมืองเป็นลักษณะที่แน่นอน และถูกกำหนดมาแล้ว หากแต่เป็นเงื่อนไขที่สามารถปรับปรุงให้ดีขึ้นด้วยการแทรกแซงอย่างเหมาะสม

มิติเชิงกายภาพของความเปราะบางของเมืองก็เป็นอีกหนึ่งปัจจัยสำคัญเช่นกัน ระดับของความเปราะบางที่ว่ามี มาจากปฏิสัมพันธ์ระหว่างชนิดและระดับของวิฤตที่เกิดขึ้น ตลอดจนปัจจัยทางสังคมและเศรษฐกิจ เนื่องจากความมั่นคง การพัฒนา และการอภิบาล มีลักษณะเชิงมิติสัมพันธ์ จึงจำเป็นต้องตรวจสอบความเปราะบางของเมืองจากมุมมองทางกายภาพด้วย เช่น ชุมชนแออัดของผู้มีรายได้น้อยจำนวนมากในเมืองใหญ่ของไทยมักตั้งอยู่ตามริมแม่น้ำและคลองสาขาต่าง ๆ บ้านเรือนในบริเวณดังกล่าวมักได้รับความเสียหายจากน้ำท่วม และชาวชุมชนยังต้องเสี่ยงกับปัญหาสุขภาพทุกวัน เพราะคูคลองล้นแล้วแต่อยู่ในสภาพที่สกปรกและเน่าเสีย ในทางตรงข้าม พื้นที่ชั้นในของกรุงเทพฯ และเมืองหลักกลับมีแนวทางป้องกันภาวะน้ำท่วมที่ดีกว่าด้วยเหตุผลทางเศรษฐกิจและการเมือง สภาพเช่นนี้จึงแสดงให้เห็นความเปราะบางของเมืองที่ไม่ได้กระจายในรูปแบบเดียวกันและเท่าเทียมกัน แม้กระทั่งในเมืองเดียวกัน และมักจะเป็นผลของปัจจัยเศรษฐกิจการเมือง

คุณลักษณะของระบบความพร้อมรับมือและฟื้นตัวมี 5 ประการ⁹ ได้แก่ (1) ขีดความสามารถสำรอง (spare capacity) คือ ระบบสนับสนุนหรือระบบทางเลือกอื่น เมื่อองค์ประกอบของระบบหลักล้มเหลว (2) ความยืดหยุ่น (flexibility) คือ ความสามารถในการเปลี่ยน พัฒนา และดัดแปลง เมื่อต้องเผชิญกับวิฤตที่เกิดขึ้น (3) ความล้มเหลวที่ปลอดภัย (safe failure) คือ แผนงานครอบคลุมความล้มเหลว และป้องกันไม่ให้ความล้มเหลวเหล่านั้นกระทบทั้งระบบ (4) การฟื้นตัวกลับมาอย่างรวดเร็ว (rapid rebound) คือ ขีดความสามารถในการตั้งระบบการใช้งานขึ้นใหม่ และหลีกเลี่ยงเหตุขัดข้องต่าง ๆ ใน ระยะยาว และ (5) การเรียนรู้ตลอดเวลา (constant learning) คือ วงจรข้อมูลป้อนกลับที่นำไปสู่แนวทางแก้ปัญหาใหม่ ๆ เมื่อเงื่อนไขเปลี่ยนไป

หากเมืองมีลักษณะข้างต้นครบถ้วน ก็อาจคาดเดาได้ว่าจะมีความพร้อมรับมือกับวิฤตได้ดีระดับหนึ่ง อย่างไรก็ตาม ต่อให้เมืองทั้งเมืองดูเหมือนมีความพร้อมรับมือกับวิฤต แต่คนด้อยโอกาสก็ยังคงอยู่ในสภาพสุ่มเสี่ยง

⁹ The Rockefeller Foundation. (2014).

อยู่ดี ดังนั้น การพิสูจน์ว่าเมืองมีความพร้อมรับมือกับวิกฤตอย่างแท้จริงหรือไม่นั้น จึงอยู่ที่กลุ่มคนด้อยโอกาสและชุมชนของคนกลุ่มนี้ ว่ามีลักษณะสำคัญของระบบความพร้อมรับมือกับวิกฤตข้างต้นหรือไม่และดีเท่าใด

ความพร้อมรับมือของเมืองมิได้หมายถึงความสามารถในการรับมือกับวิกฤตที่เกิดขึ้นเท่านั้น แต่ยังหมายถึงขีดความสามารถในการฟื้นตัวจากผลกระทบเชิงลบที่เกิดขึ้นด้วย ยิ่งกว่านั้น การฟื้นตัวกลับไปสู่สภาพเดิมอย่างที่มีจะนิยามไว้ในหลักวิศวกรรมทั่วไปก็ยังไม่เพียงพอ เพราะความพร้อมรับมือนั้นหมายถึงการปรับเปลี่ยนจากสภาวะหนึ่งไปสู่อีกสภาวะหนึ่งที่มีประสิทธิภาพ เท่าเทียม และยั่งยืนมากขึ้นกว่าเดิมด้วย แต่ปัจจัยจำนวนมากไม่เอื้อต่อหมู่คนยากไร้และด้อยโอกาสของกรุงเทพฯ ให้สามารถปรับเปลี่ยนชีวิตให้มีสภาพที่ดีขึ้นได้ จึงทำให้คนกลุ่มดังกล่าวยังคงอ่อนแอและสั่นไหวต่อไป

คุณสมบัติเกิดใหม่เพื่อรับมือกับอนาคตที่ไม่แน่นอน

ท่ามกลางความไม่แน่นอนของอนาคตของระบบซับซ้อนที่คาดการณ์ได้ยากมากหรือไม่ได้เลย อีกปัจจัยสำคัญที่จะทำให้ระบบใดระบบหนึ่งสามารถรับมือกับความไม่แน่นอนได้บ้างคือ การสร้างหรือเปิดโอกาสให้เกิดคุณสมบัติขึ้นมาใหม่ (emergent property) ที่ไม่เคยมีอยู่แต่เดิมในระบบเดิมหรือในระบบหรือองค์ประกอบย่อย และเป็นคุณสมบัติที่เกิดขึ้นใหม่เมื่อองค์ประกอบย่อยมีปฏิสัมพันธ์ซึ่งกันและกันในวงกว้าง

แต่ในบริบทและกระแสความเป็นปัจเจกนิยมและการใช้ชีวิตแบบหมู่เกาะสังคมที่คาดว่าจะเพิ่มขึ้นในอนาคต การรวมตัวกันของผู้คนในสังคมมีแนวโน้มที่จะยากมากขึ้น ดังนั้น หากประยุกต์ใช้แนวคิดนี้กับการวิเคราะห์ภาพอนาคตของมนุษย์เมือง อาจอนุมานได้ว่า ระบบเมืองที่เป็นพื้นฐานของการใช้ชีวิตของมนุษย์เมืองในอนาคต จำเป็นต้องมีพื้นที่ที่เปิดกว้างให้องค์ประกอบหรือระบบย่อยของเมือง สามารถมีปฏิสัมพันธ์กันได้อย่างอิสระ แต่ปฏิสัมพันธ์ดังกล่าวไม่ใช่เป็นการแข่งขันระหว่างองค์ประกอบย่อยที่ทำให้เกิดการทำลายล้างซึ่งกันและกัน แต่ต้องนำไปสู่การเสริมฤทธิ์ (synergy) ที่ทำให้เกิดคุณสมบัติใหม่ที่ตอบรับกับสภาพแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลงไป นั่นหมายความว่า การสร้างความสามารถในการรับมือและฟื้นตัวจากแรงกดดันและเหตุไม่คาดฝันหรือภาวะช็อก (wild card/shock) จำเป็นต้องมีการรวมตัวขององค์ประกอบย่อยในรูปแบบที่ยืดหยุ่นพอ

ในการนี้ ระบบความรู้และการตัดสินใจที่กำหนดระบบการทำงานของเมืองต้องเปลี่ยนแปลงไป ระบบความรู้และการตัดสินใจแบบดั้งเดิมในปัจจุบันมักเน้นโครงสร้างที่มั่นคงแต่แข็งทื่อ และเป็นกระบวนการตัดสินใจแบบบนลงล่าง การเปิดกว้างด้านระบบความรู้และการตัดสินใจแบบยืดหยุ่น (agile) ที่ให้ความสำคัญกับการสื่อสารระหว่างองค์ประกอบต่าง ๆ และความยืดหยุ่นในการทำงาน โดยเน้นผลลัพธ์ที่ปรับเปลี่ยนได้เสมอ จะเปิดโอกาสให้เกิดคุณสมบัติใหม่ที่รับมือกับความไม่แน่นอน

ทุนทางสังคมในเมือง

ในภาพอนาคตของเมืองยุค 4.0 ที่ชีวิตมนุษย์จะประสบกับความผันผวนในด้านเทคโนโลยี เศรษฐกิจ สังคม สิ่งแวดล้อมและการเมืองมากยิ่งขึ้น ความพร้อมรับมือและฟื้นตัวของเมือง (urban resilience) จึงเป็นแนวคิดสำคัญที่ต้องเริ่มประยุกต์ใช้ในการออกแบบและวางแผนอย่างจริงจัง ในการนี้ ปัจจัยพื้นฐานของการสร้าง

ความสามารถในการรับมือและฟื้นตัวของเมืองคือทุนทางสังคม โดยเฉพาะในเมืองที่มีการขยายตัวอย่างรวดเร็วในประเทศไทย เนื่องจากทุนทางสังคมสามารถช่วยจัดการกับความเครียดและความไม่แน่นอนในอนาคตได้ โดยเฉพาะสำหรับกลุ่มผู้มีรายได้น้อยและอ่อนไหวเปราะบางในสังคมที่ไม่สามารถรับมือกับความเครียดต่าง ๆ ได้คนเดียว และจำเป็นต้องพึ่งพาซึ่งกันและกัน ความสามารถในการสร้างแนวร่วมปฏิบัติ (collective action) จึงเป็นปัจจัยที่สำคัญสำหรับคนกลุ่มนี้

ทั้งนี้ ระดับและรูปแบบของทุนทางสังคมในเมืองมักขึ้นอยู่กับปฏิสัมพันธ์ทางสังคมที่เกิดขึ้นในแต่ละพื้นที่ โดยเฉพาะในระดับย่านและชุมชน องค์ประกอบสำคัญที่เป็นพื้นฐานของทุนทางสังคมที่ช่วยสร้างความสามารถในการรับมือกับความเครียดและความไม่แน่นอนมีหลายประเภท อาทิ ทุนทางสังคมแบบพันธะและความผูกพันทางสังคม (bonding capital) ที่เกิดจากบรรทัดฐานของความไว้วางใจ เชื่อใจ และการตอบแทนซึ่งกันและกัน (reciprocity) ทุนทางสังคมแบบความผูกพันจึงเป็นสิ่งที่ยึดเหนี่ยวคนในชุมชนหรือย่านเดียวกันเข้าด้วยกัน อีกมิติหนึ่งคือทุนทางสังคมแบบเชื่อมต่อ (bridging capital) ซึ่งเชื่อมคนต่างย่านต่างชุมชนเข้าด้วยกัน แม้ว่าจะไม่ได้อยู่อาศัยหรือใช้ทรัพยากรในชุมชนหรือย่านเดียวกัน ทุนทางสังคมอีกประเภทหนึ่งคือทุนทางสังคมแบบเชื่อมโยง (linking capital) ซึ่งมุ่งไปที่ปฏิสัมพันธ์กับสถาบันทางสังคมที่เป็นทางการ โดยเฉพาะปฏิสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มคนและชนชั้นในระดับที่ต่างกัน ทุนทางสังคมในรูปแบบหลังนี้มักสะท้อนลำดับศักราช โครงสร้างอำนาจ สถานะทางเศรษฐกิจและสังคมของคนที่มีปฏิสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน¹⁰

ทุนทางสังคมในระดับย่านมักเกิดขึ้นจากปฏิสัมพันธ์อย่างไม่เป็นทางการระหว่างคนในย่านนั้น แต่ก็อาจเกิดจากกระบวนการและองค์กรที่เป็นทางการก็ได้ เช่น นิติบุคคลหมู่บ้านจัดสรรและอาคารชุด ไม่ว่าจะเป็ทุนทางสังคมด้านใดก็ตาม การพึ่งพาซึ่งกันและกันของคนในสังคมมักไม่ได้มีการซื้อขายหรือการให้ค่าตอบแทนในรูปเงิน จึงอาจนิยามได้ว่า การพึ่งพาและพึ่งพิงกันของคนในสังคมเป็นปฏิสัมพันธ์ที่ไม่ได้ผ่านกลไกตลาด

ในขณะเดียวกัน งานวิจัยด้านทฤษฎีการออกแบบและสังคมวิทยาเมืองหลายชิ้นได้เสนอว่า พื้นที่ส่วนรวมที่เปิดให้ผู้คนใช้ประโยชน์ร่วมกันมีผลอย่างยิ่งต่อการสร้างปฏิสัมพันธ์ทางสังคม ดังนั้น เมืองใดหรือย่านใดมีพื้นที่สาธารณะน้อยหรือมีน้อยลง โอกาสในการสร้างปฏิสัมพันธ์ระหว่างผู้อยู่อาศัยและใช้ชีวิตในย่านนั้น ๆ ย่อมน้อยลงเช่นกัน แต่พื้นที่ส่วนรวมที่เอื้อต่อการสร้างทุนทางสังคมที่ว่านี้ ไม่ได้เกิดขึ้นได้ทุกแห่ง พื้นที่เมืองที่คนใช้เป็นจำนวนมากไม่ได้หมายความว่ากลายเป็นพื้นที่ส่วนรวมได้โดยธรรมชาติ

ตัวอย่างที่ชัดเจนในประเด็นนี้คือร้านสะดวกซื้อ ซึ่งดูเหมือนจะกลายเป็นแหล่งพึ่งพิงและศูนย์กลางชุมชนของเมืองหลายแห่งทั่วประเทศไทย ถึงแม้ว่าร้านสะดวกซื้อจะมีคนไปใช้บริการเป็นจำนวนมาก แต่ปฏิสัมพันธ์ระหว่างผู้ซื้อและผู้ขายโดยมากไม่ได้อยู่ในรูปแบบที่นำไปสู่การสร้างทุนทางสังคมให้เกิดขึ้นได้ ไม่ว่าจะเป็นทุนทางสังคมแบบความผูกพัน แบบเชื่อมต่อ และแบบเชื่อมโยง สาเหตุสำคัญคือปฏิสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นในร้านสะดวกซื้อเป็นแบบอิสระและไม่มีความสัมพันธ์ใด ๆ ต่อกัน โดยมากเป็นการทำงานตามระเบียบและแนวทางที่กำหนดไว้

¹⁰ PRUV (2017)

อย่างเคร่งครัดของแต่ละบริษัท ในขณะที่การสร้างทุนทางสังคมต้องเป็นปฏิสัมพันธ์แบบต่อเนื่อง ระยะเวลา และมีความไม่แน่นอนทางการ ดังนั้น จึงพออนุมานได้ว่า หากย่านใดที่ความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลโดยมากเป็นรูปแบบที่ผ่านกลไกตลาด โอกาสในการสร้างทุนทางสังคมในพื้นที่นั้นย่อมเป็นไปได้ยากมากขึ้น

เมื่อวิเคราะห์ในเชิงพื้นที่ ร้านสะดวกซื้อมักตั้งอยู่ในพื้นที่ที่มีการอยู่อาศัยในแนวตั้ง ทั้งคอนโดมิเนียม อะพาร์ตเมนต์และหอพัก การอยู่อาศัยในรูปแบบนี้มักไม่มีการสร้างความเป็นชุมชนเท่าใดนัก แม้ว่าอาจมีนิติบุคคลบริหารจัดการพื้นที่อยู่บ้าง สภาพการอยู่อาศัยในอาคารสูงมักไม่เอื้อต่อการสร้างปฏิสัมพันธ์ระหว่างคนในอาคารเดียวกัน และการออกแบบพื้นที่ส่วนกลางก็อาจไม่เอื้อต่อการสร้างทุนทางสังคมแบบผูกพันกัน (bonding) ดังนั้น อาจสามารถตั้งเป็นสมมติฐานได้ว่า ย่านที่มีร้านสะดวกซื้อและอาคารชุดอยู่มาก น่าจะเป็นย่านที่ปฏิสัมพันธ์ระหว่างคนในย่านมีอยู่บ้าง และน่าจะเป็นปฏิสัมพันธ์ผ่านกลไกตลาดเสียเป็นส่วนใหญ่

ปัจจัยเหล่านี้ทำให้ความสามารถของปัจเจกและสังคมจะลดน้อยลง ในการรับมือกับความเสี่ยงและความไม่แน่นอน รวมถึงการฟื้นตัวจากภัยพิบัติและความผันผวนด้านต่าง ๆ

ข้อเสนอเชิงยุทธศาสตร์

กรอบแนวคิดในการพัฒนายุทธศาสตร์

ในการเสนอยุทธศาสตร์เพื่อรับมือกับสภาพอนาคต ผู้วิเคราะห์ต้องมีแนวคิดที่ช่วยกำหนดกลุ่มเป้าหมายที่จะนำผลลัพธ์ที่เป็นข้อเสนอเชิงยุทธศาสตร์ไปใช้ต่อ เนื่องจากนัยของสภาพอนาคตสามารถตีความได้ตามมุมมองของแต่ละคนหรือองค์กร ซึ่งต่างก็มีค่านิยม ปรัชญาและพันธกิจที่แตกต่างกัน ในการวางแผนนโยบายจริง ขั้นตอนนี้จึงต้องใช้กระบวนการทางการเมืองที่เปิดโอกาสให้ผู้มีส่วนได้ส่วนเสียมาเจรจาต่อรองและตกลงกัน แต่สำหรับในงานวิจัย “คนเมือง 4.0” ในครั้งนี้ กรอบความคิดของข้อเสนอเชิงยุทธศาสตร์ได้มาจากการสัมภาษณ์และประชุมกลุ่มย่อยกับตัวแทนจากกลุ่มผู้มีส่วนได้ส่วนเสียบางส่วน ประกอบกับสภาพอนาคตที่พึงประสงค์ตามความเห็นของคณะผู้วิจัย

ในงานครั้งนี้ ผู้วิจัยได้วิเคราะห์สภาพอนาคตด้วยเกณฑ์สองชุด เกณฑ์ชุดแรกคือเป้าหมายของนโยบายสาธารณะในภาพกว้าง 4 ด้าน ได้แก่ ประสิทธิภาพ (efficiency) ความเป็นธรรม (equity) ความยั่งยืน (sustainability) และความพร้อมรับมือและฟื้นตัว (resiliency)

ในด้านประสิทธิภาพ ข้อตกลงพื้นฐานของการวิเคราะห์นโยบายในงานวิจัย “คนเมือง 4.0” คือ เทคโนโลยีและการบริหารจัดการในเบื้องต้นจะต้องเพิ่มประสิทธิภาพในการใช้ทรัพยากรที่มีอยู่อย่างจำกัด ในขณะเดียวกัน การใช้ทรัพยากรนั้นก็ต้องไม่ได้ขัดกับหลักความยั่งยืนในการพัฒนาตามกรอบเป้าหมายการพัฒนาที่ยั่งยืน (Sustainable Development Goals) ส่วนในด้านความเป็นธรรมนั้น ผู้วิจัยได้พิจารณาหลักการความเป็นธรรมในการจัดสรร (distributive justice) ตามทฤษฎีความเป็นธรรมของจอห์น ราวล์ (John Rawls) แบบประโยชน์นิยม (utilitarianism) แบบเน้นความสามารถของคน (meritocracy) และแบบชุมชนนิยม

(communitarianism) การใช้หลักการตามทฤษฎีความเป็นธรรมที่แตกต่างกัน ย่อมทำให้นัยเชิงนโยบายและข้อเสนอเชิงยุทธศาสตร์แตกต่างกัน

ส่วนเกณฑ์ด้านความพร้อมรับมือและฟื้นตัวนั้น คณะผู้วิจัยได้นำมาใช้เป็นเกณฑ์ในการประเมินฉลากทัศน์ พร้อมทั้งยุทธศาสตร์และนโยบายที่นำเสนอ ในกรณีของการเกิดเหตุไม่คาดฝันต่าง ๆ ที่ทำให้เกิดการหยุดชะงักครั้งใหญ่ในระบบการใช้ชีวิตของผู้คนในเมือง เกณฑ์ด้านนี้ใช้ในการประเมินว่า ยุทธศาสตร์และนโยบายใดบ้างที่จะช่วยให้ผู้คนสามารถกลับมาใช้ชีวิตได้เหมือนเดิมหรือดีกว่าเดิม หลังจากที่ประสบกับภัยพิบัติและเหตุไม่คาดฝัน

สำหรับเกณฑ์ชุดที่สองในการวิเคราะห์นโยบายมาจากการแบ่งปัจจัยขับเคลื่อนออกเป็นสองกลุ่มตามทฤษฎีการเปลี่ยนผ่าน (transition theory) เนื่องจากวัตถุประสงค์ของโครงการวิจัยนี้ไม่ได้เพียงเพื่อ “สัมผัสฟ้า” คือการสร้างองค์ความรู้ใหม่ แต่รวมไปถึงการ “จับน้ำตา” คือการตอบเจตน์ของสังคม ยุทธศาสตร์ที่ผลักดันให้เกิดการเปลี่ยนผ่านไปสู่อุณหภูมิอากาศที่พึงประสงค์อาเจเนนที่ปัจจัยกลุ่มแรกที่เป็นการเปลี่ยนแปลงระยะสั้นและระยะกลางคือปัจจัยขับเคลื่อนเบื้องต้น (proximate drivers) อาทิ การเปลี่ยนแปลงด้านประชากร เศรษฐกิจ เทคโนโลยี และสถาบันทางเศรษฐกิจ สังคมและการเมือง ส่วนอีกกลุ่มหนึ่งเป็นการเปลี่ยนผ่านระยะยาวที่เน้นปัจจัยขับเคลื่อนเบื้องลึก (ultimate drivers) อาทิ คุณค่า ความจำเป็น ความรู้ ปัญญา วัฒนธรรม และโครงสร้างอำนาจ ซึ่งมักใช้ระยะเวลาหลายทศวรรษและหลายชั่วอายุคนในการเปลี่ยนแปลงปัจจัยเบื้องลึกเหล่านี้

ในการแปลงนโยบายเกี่ยวกับความเหลื่อมล้ำข้างต้นออกมาเป็นข้อเสนอเชิงยุทธศาสตร์ ผู้วิจัยได้คำนึงถึงปัจจัยเบื้องต้นและปัจจัยเชิงลึกที่เป็นพื้นฐานของภาพอนาคตฐานและอนาคตทางเลือกของวิถีชีวิตในด้านต่าง ๆ โดยเฉพาะภาพอนาคตที่ปัจจัยขับเคลื่อนจะทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างมากในช่วง 20 ปีข้างหน้า ทั้งในด้านเศรษฐกิจ สังคม เทคโนโลยี สิ่งแวดล้อม และการเมือง การเปลี่ยนแปลงในทุกด้านย่อมทำให้เกิดการเสียดทานระหว่างกลุ่มคนที่มีวิถีชีวิตและค่านิยมที่แตกต่างกัน โดยเฉพาะระหว่างวิถีและค่านิยมแบบเก่ากับแบบใหม่ การเสียดทานที่เกิดจากความแตกต่าง ความเหลื่อมล้ำ และความไม่เป็นธรรมในสังคมเหล่านี้ อาจกลายเป็นความขัดแย้งที่มีผลกระทบต่อทั้งสังคมโดยรวมและกลุ่มคนด้อยโอกาสยิ่งกว่าเดิม

คตินิยมหมู่เพื่อรับมือกับอนาคตที่ไม่แน่นอน

ในการรับมือกับภาพอนาคตที่มีการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วและความไม่แน่นอนสูง การเตรียมพร้อมเพื่อรับมือและฟื้นตัวจะยิ่งกลายเป็นพื้นฐานของการดำรงชีวิตในระดับปัจเจกและการวางแผนในระดับสังคม ในเรื่องนี้ ผู้เขียนเสนอว่า แนวคิดคตินิยมหมู่ (collectivism) น่าจะเป็นแนวคิดพื้นฐานสำหรับการสร้างยุทธศาสตร์เพื่อรับมือและฟื้นตัวจากอนาคตที่ผันผวนได้ง่าย

ในระดับปัจเจก มนุษย์เราเกิดและเติบโตมาพร้อมกับความสามารถในการปรับตัวให้เข้ากับสถานการณ์ใหม่ ๆ ทุกครั้งที่เด็กน้อยสะดุดหรือหกล้ม ก็จะเรียนรู้วิธีที่จะลุกขึ้น ก้าวต่อไป โดยปรับตัวและพัฒนาตัวเองให้มีความสามารถในการเตรียมพร้อมได้ดีขึ้น พร้อมจะทรงตัวขึ้นใหม่อีกครั้งได้เร็วขึ้น และแข็งแกร่งขึ้นทุกครั้ง แต่

ความพร้อมรับมือกับวิกฤตร่วมกับผู้อื่นนั้นเป็นสิ่งที่เราต้องเรียนรู้และปฏิบัติจนเป็นนิสัย เช่นเดียวกับที่เราปฏิบัติสัมพันธ์กับคนอื่น ๆ ในสังคม

สถาบันทางสังคม (social institutions) พัฒนาขึ้นมาส่วนหนึ่งเพื่อสร้างความพร้อมรับมือกับวิกฤตร่วมกันโดยคนในสังคม ไม่ว่าจะเป็นบรรทัดฐาน ประเพณีและความไว้วางใจ แต่ในเมืองที่เติบโตและขยายตัวอย่างรวดเร็ว และในบริบทของการเปลี่ยนแปลงที่แทบคาดการณ์ไม่ได้นั้น สถาบันดั้งเดิมอาจไม่สามารถทำหน้าที่และบทบาทในการสร้างความสามารถในการรับมือได้เช่นเดิม ส่วนหนึ่งเป็นเพราะผู้คนในเมืองมีพื้นเพทางสังคมและเศรษฐกิจจากหลากหลายภูมิภาคและประเทศ แต่ละคนมีเวลาไม่มากที่จะใส่ใจเรียนรู้ซึ่งกันและกันเพื่อสร้างสถาบันใหม่ขึ้นมาด้วยกัน อีกทั้งสถาบันทางสังคมดั้งเดิมมักไม่เปิดโอกาสให้คนแปลกหน้าในเมืองมีโอกาสได้ปฏิบัติสัมพันธ์ และดำเนินการร่วมกันในช่วงที่เกิดวิกฤต ยิ่งกว่านั้น ในโลกที่เชื่อมต่อกันอย่างไม่หยุดนิ่งเช่นทุกวันนี้ การเตรียมพร้อมรับมือไปจนถึงการฟื้นตัวจากเหตุการณ์วิกฤตอย่างรวดเร็วได้ด้วยตัวเอง จึงยากยิ่งเป็นทวีคูณ

ในระดับปัจเจก ความพร้อมรับมือกับวิกฤตอาจขึ้นอยู่กับทรัพยากรและความสามารถของแต่ละคน แต่วิกฤตที่มนุษย์เมืองต้องเผชิญ นับวันยิ่งจะมีความรุนแรงที่ใหญ่ เร็วและซับซ้อนมากขึ้น ด้วยเหตุนี้ ความพร้อมรับมือร่วมกันกับผู้อื่นจึงสำคัญกว่าในอดีตมาก ความพร้อมรับมือร่วมกันจึงกลายเป็นเงื่อนไขจำเป็นสำหรับความพร้อมรับมือกับวิกฤตในระดับปัจเจกด้วย

ขณะที่หลายปัจจัยส่งผลต่อความอ่อนแอและความพร้อมรับมือกับวิกฤต ความเหลื่อมล้ำก็เป็นที่มาของความกดดันที่น่าวิตกที่สุดเช่นกัน และยังทำให้เมืองอยู่ในสภาพที่อ่อนแอ เสี่ยงต่อวิกฤตต่าง ๆ ทั้ง ด้านสิ่งแวดล้อม เศรษฐกิจ และการเมือง ความเหลื่อมล้ำในกรุงเทพฯ ที่เพิ่มขึ้นนี้มีมิติเชิงกายภาพ ซึ่งเห็นได้ชัดจากการแบ่งแยกพื้นที่เมืองโดยโครงการพัฒนาเมืองที่เอื้อต่อคนเฉพาะกลุ่ม ดังเช่นการสร้างชุมชนล้อมรั้ว การแบ่งแยกเช่นนี้ยังทำให้การพัฒนาความเป็นกลุ่มก้อนทางสังคมในระดับท้องถิ่นเกิดขึ้นได้ยาก ทั้งนี้ เนื่องจากความพร้อมรับมือร่วมกันมีนัยเชิงกายภาพ หากขาดความเป็นปึกแผ่นเชิงสังคมภายในและระหว่างชุมชนต่างๆ แล้ว การดำเนินมาตรการที่ต้องกระทำร่วมกันเพื่อสร้างความพร้อมรับมือขึ้น ก็ยากจะเกิดขึ้นได้ นับวัน ความไม่เท่าเทียมกันดังกล่าวส่งผลต่อความสามารถของคนเมือง ในการร่วมกันพัฒนาสถาบันต่างๆ เพื่อบริหารความแตกต่างด้านภูมิหลังทั้งทางสังคม เศรษฐกิจ และความเชื่อทางการเมือง ความเหลื่อมล้ำนี้ยังนำไปสู่ความบาดหมางทางสังคมที่เป็นผลสืบเนื่องปกติในกระบวนการเป็นเมือง เมื่อคนแปลกหน้าจากหลากหลายภูมิภาค และบางครั้งจากหลายประเทศ ต้องอยู่ร่วมกันเดินทาง และทำงานเคียงข้างกัน การแบ่งแยกเชิงกายภาพในลักษณะนี้ ยังทำให้การจัดหาบริการสาธารณะอย่างเพียงพอและมีประสิทธิภาพทำได้ยาก ซึ่งจะทำให้ผู้ยากไร้ยิ่งอ่อนแอมากขึ้น

ด้วยเหตุนี้ การสร้างความพร้อมรับมือกับวิกฤตไม่สามารถแยกกันทำได้ แต่จำเป็นต้องเกิดจากการวางแผนร่วมกันของผู้มีส่วนได้ส่วนเสีย จึงจะทำให้เมืองมีความพร้อมในการรับมือกับวิกฤตได้ดีขึ้น ขณะเดียวกัน การใช้วิธีการเดิม ๆ ที่คุ้นเคยมาในอดีตก็ไม่เพียงพอ การวางแผนที่ผ่านมานั้นการพึ่งพาเทคโนโลยีและนักการเมืองในการเสนอวิสัยทัศน์หรือเป้าหมายเพียงชุดเดียวสำหรับแผนบริหารเมือง ทว่า อนาคตข้างหน้ามีความซับซ้อน และขาดความแน่นอนเกินกว่าที่เทคโนโลยีเพียงจำนวนหนึ่งจะสามารถพยากรณ์ได้อย่างแม่นยำ

การวางแผนในอนาคตจึงต้องเริ่มจากความตระหนักว่า อนาคตมีทางเลือกอีกมากมายที่สังคมโดยรวมต้องช่วยกันคิด ช่วยกันเรียนรู้ ตัดสินใจ และลงมือทำด้วยกัน

ตามที่ได้กล่าวมาก่อนหน้านี้ ระบบที่มีความพร้อมรับมือและฟื้นตัวต้องมีคุณลักษณะสำคัญ ได้แก่ ความสามารถในการป้อนกลับข้อมูลเพื่อปรับระบบให้ทันต่อเหตุการณ์ มีความยืดหยุ่นพอที่จะเปลี่ยนแปลงและปรับปรุง มีทางเลือกสำหรับความล้มเหลวที่ “ปลอดภัย” และมีความสามารถที่จะฟื้นฟูสภาพให้เป็นปกติได้อย่างรวดเร็ว องค์ประกอบเหล่านี้ล้วนมีส่วนสำคัญทั้งสิ้น แต่เรื่องของความเท่าเทียมและความเป็นธรรมทางสังคมถือเป็นอีกเกณฑ์พื้นฐานที่ต้องคำนึงถึงในการวางแผนเพื่อความพร้อมรับมือกับวิกฤต คำถามว่า “เรายกระดับความพร้อมรับมือไปเพื่อใคร” จึงเป็นเรื่องพื้นฐานที่ละเลยไม่ได้ นักวางแผนจึงต้องตระหนักเสมอว่า ขณะที่ลงมือสร้างความพร้อมรับมือกับวิกฤตสำหรับเมืองโดยรวมนั้น เราไม่อาจละเลยสภาพความเป็นจริงของความเหลื่อมล้ำทางเศรษฐกิจและสังคมในปัจจุบัน เนื่องจากสภาพดังกล่าวมักจะถูกแปรสภาพไปเป็นความเหลื่อมล้ำด้านความพร้อมรับมือกับวิกฤต และมักจะเป็นอุปสรรคที่คอยกีดขวางความสามารถและความพยายามในการสร้างความพร้อมรับมือกับวิกฤตร่วมกันของคนในสังคม

บ่อยครั้ง การยกระดับความพร้อมรับมือกับวิกฤตของเมืองในภาพรวมโดยไม่คำนึงถึงความเท่าเทียมกันทางสังคม จะซ้ำเติมผู้ยากไร้และด้อยโอกาสในการเผชิญหน้ากับวิกฤตให้เลวร้ายลงไปอีก ตัวอย่างเช่น การตอบสนองต่อภัยธรรมชาติและภัยที่มนุษย์สร้างขึ้นอย่างไร้สติ มักจะนำไปสู่แนวทางที่บั่นทอนความสามารถของผู้ด้อยโอกาสในการจัดการกับวิกฤตในอนาคต ในช่วงที่เกิดวิกฤตและการฟื้นตัว ผู้ด้อยโอกาสมักกลายเป็นกลุ่มคนที่ถูกละเลยและถูกเอารัดเอาเปรียบ ขณะที่คนรวยและชนชั้นกลางมักฉกฉวยทรัพยากรที่มีอยู่อย่างจำกัดได้ดีกว่า ด้วยเหตุนี้ จึงจำเป็นที่จะต้องมีชุดมาตรการป้องกัน และระบบอภิบาลที่เปิดโอกาสให้ผู้ด้อยโอกาสสามารถป้องกันตัวเอง และเพิ่มความสามารถในการฟื้นตัวจากวิกฤตได้

ทั้งนี้ ผู้วิจัยได้ประเมินฉากทัศน์ในการใช้ชีวิตเมือง โดยใช้เกณฑ์ด้านความยั่งยืน ความเป็นธรรม ประสิทธิภาพและความพร้อมรับมือและฟื้นตัว เพื่อหาแนวคิดพื้นฐานของยุทธศาสตร์ที่สามารถใช้ได้ สถานการณ์ต่าง ๆ (robust) พบว่า **แนวคิดคิธรรมหมู่ควรใช้เป็นกรอบคิดพื้นฐานในการสร้างยุทธศาสตร์เพื่อการรับมือกับภาพอนาคตที่ผันผวน** เนื่องจากระบบเศรษฐกิจสังคมในทุกฉากทัศน์คาดว่าจะมีความหลากหลาย มีพลวัตสูง และมีความเหลื่อมล้ำคงที่หรือเพิ่มมากขึ้นจากปัจจุบัน อีกทั้งมีโอกาสของการเกิดเหตุไม่คาดฝันที่มีผลกระทบสูงได้มากขึ้น ความพร้อมในการรับมือและฟื้นตัวไม่สามารถดำเนินการได้ในระดับปัจเจก เพราะความท้าทายสำคัญมักเป็นปัญหาเชิงโครงสร้าง ซึ่งเกินกว่าความสามารถของแต่ละคนในการป้องกันและรับมือ ด้วยเหตุนี้ ความสามารถในการรับมือร่วมกัน (collective resilience) จึงเป็นพื้นฐานสำคัญของเมือง ด้วยเหตุนี้ คิธรรมหมู่จึงเป็นแนวคิดสำคัญของแนวทางการพัฒนาเมืองที่ตอบรับกับชีวิตวิถีเมืองในอนาคต

แนวคิดคิธรรมหมู่ในที่นี้หมายถึงคุณค่าและค่านิยมที่เน้นความยืดหยุ่นซึ่งกันและกันระหว่างปัจเจกบุคคลที่เป็นสมาชิกในสังคม และให้ความสำคัญกับกลุ่มคนโดยรวมก่อนปัจเจก รวมทั้งการสร้างแนวร่วมปฏิบัติ

(collective action) ที่คนในกลุ่มตัดสินใจและทำร่วมกัน โดยมีเป้าหมายที่มุ่งยกระดับสถานะของกลุ่มในเรื่องหรือประเด็นที่มีเป้าหมายร่วมกัน

จากแนวคิดข้างต้น ยุทธศาสตร์หลักในการรับมือกับความไม่แน่นอนของชีวิตเมืองในประเทศไทยยุคเมือง 4.0 คือยุทธศาสตร์การเสริมสร้างพื้นที่และสัญญาประชาคมรูปแบบใหม่ที่เน้นคิธรรมหมู่ เนื่องจากปัจจัยในอนาคตรุนแรงที่แนวโน้มจะทำให้สังคมมีความแตกต่าง เหลื่อมล้ำและขัดแย้งมากยิ่งขึ้น อีกทั้งสถาบัน (institutions) และสัญญาประชาคม (social contract) ที่มีมาแต่เดิมอาจใช้ไม่ได้เหมือนแต่ก่อน ประกอบกับการพัฒนาและแพร่หลายของเทคโนโลยีครั้งใหญ่มักเป็นชนวนของการปรับเปลี่ยนของสถาบันทางเศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรม รวมถึงสัญญาประชาคมระหว่างรัฐกับประชาชน

คำว่า “สถาบัน” ในที่นี้หมายถึงกฎกติกาที่มนุษย์กำหนดขึ้นมาเพื่อควบคุมกำกับพฤติกรรมของสมาชิกในสังคม โดยมีทั้งรูปแบบที่เป็นทางการ เช่น ระเบียบและกฎหมาย และรูปแบบที่ไม่เป็นทางการ เช่น ธรรมเนียมปฏิบัติและประเพณี¹¹ ทั้งนี้ อัลกอริทึมในซอฟต์แวร์และมาตรฐานทางเทคโนโลยีที่ฝังตัวอยู่ในแพลตฟอร์มก็ถือเป็นสถาบันแบบหนึ่ง เนื่องจากมีบทบาทในการกำหนดพฤติกรรมของผู้ใช้งานและความสัมพันธ์ระหว่างบุคคล

ส่วนสัญญาประชาคมตามความหมายดั้งเดิมของโทมัส ฮอบส์ (Thomas Hobbes) หมายถึง ข้อตกลงระหว่างรัฐกับพลเมืองว่าด้วยการสละสิทธิบางส่วนของพลเมือง เพื่อแลกกับหลักประกันของรัฐในการให้ความคุ้มครอง ความมั่นคงและปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สิน ข้อเสนอเชิงยุทธศาสตร์ในงานวิจัยนี้ใช้นิยามโดยกว้างของคำว่าสัญญาประชาคม โดยไม่จำกัดเพียงข้อตกลงระหว่างรัฐกับประชาชน แต่รวมไปถึงความตกลงร่วมกันของรัฐ ประชาชน ภาคเอกชนและกลุ่มผลประโยชน์อื่น ๆ ในสังคม การปรับเปลี่ยนสถาบันและสัญญาประชาคมตามการเปลี่ยนแปลงของเทคโนโลยี เศรษฐกิจและสังคมมีนัยสำคัญอย่างยิ่ง ทั้งในเชิงประสิทธิภาพทางเศรษฐกิจและในเชิงความเป็นธรรมทางสังคม โดยเฉพาะในกรณีของเทคโนโลยีแพลตฟอร์มที่เป็นพื้นฐานของเทคโนโลยีสืบเนื่องและกิจกรรมออนไลน์อื่น ๆ

ยุทธศาสตร์หลักที่เสนอในงานนี้เน้นการสร้างสัญญาประชาคมและสถาบันขึ้นมาใหม่ โดยอาจเป็นการปรับสิ่งที่มีอยู่แต่เดิมหรืออาจต้องสร้างขึ้นมาใหม่ทั้งหมด ตัวอย่างที่เป็นรูปธรรมของยุทธศาสตร์ดังกล่าว ได้แก่ ยุทธศาสตร์การรองรับและส่งเสริมการใช้ชีวิตร่วม ยุทธศาสตร์การสร้างปัญญาร่วม ยุทธศาสตร์การเพิ่มพื้นที่ร่วมใช้ประโยชน์ และยุทธศาสตร์การปรับสมดุลอำนาจบนเศรษฐกิจแพลตฟอร์ม ตามรายละเอียดดังนี้

ยุทธศาสตร์การรองรับและส่งเสริมการใช้ชีวิตร่วม (collective living)

ภาพอนาคตหนึ่งที่ชัดเจนคือ คนเมืองในประเทศไทยจะอาศัยอยู่คนเดียวมากขึ้น ทั้งคนรุ่นเบบี้บูมและคนเจนเอ็กซ์ที่สูงวัยมากขึ้น รวมถึงคนรุ่นมิลเลนเนียลหรือเจนวายและคนเจนแซดที่จะกลายเป็นกำลังสำคัญหลักการขับเคลื่อนทางเศรษฐกิจและสังคมของไทย แต่นั่นไม่ได้หมายความว่า ความต้องการในการมีชีวิตร่วมกับผู้อื่นจะลด

¹¹ North (1991).

น้อยลง แต่เพียงเปลี่ยนรูปแบบที่ต้องการไปเป็นแบบอื่น การใช้ชีวิตร่วมกับคนอื่นที่ไม่ใช่ครอบครัวเดิมมาแต่เกิด จะกลายเป็นปกติวิสัย นับตั้งแต่คนรุ่นใหม่ที่เปลี่ยนที่อยู่ไปเรื่อย ๆ ตามการทำงานที่อิสระมากขึ้น ไปจนถึงการอยู่ร่วมกันของผู้สูงอายุในช่วงบั้นปลายชีวิต การอยู่ร่วมกับผู้อื่นในอนาคตอาจเป็นแบบที่อยู่อาศัยร่วม (co-housing) ที่แต่ละคนเป็นเจ้าของกรรมสิทธิ์ร่วมกัน หรืออาจเป็นการเช่าระยะยาวไปจนถึงช่วงสุดท้ายของชีวิตก็เป็นได้

การเปลี่ยนแปลงทัศนคติเกี่ยวกับความเป็นเจ้าของเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้การอยู่ร่วมกันด้วยการเช่า กลายเป็นเรื่องปกติสำหรับเมืองใหญ่ในอนาคต โดยเฉพาะสำหรับคนรุ่นใหม่ ค่านิยมนี้แตกต่างจากคนที่เกิดในยุคเบบี้บูมและคนเจนเอกซ์ ซึ่งเติบโตมาพร้อมกับความคิด ความหวังและความพยายามที่จะมีบ้านเป็นของตนเอง ยิ่งในยุคเศรษฐกิจแบบร่วมใช้ประโยชน์และแพลตฟอร์ม คนรุ่นใหม่มองการเช่าสิ่งของเป็นเรื่องปกติ นับตั้งแต่การเช่าหนังสือ เช่าเพลง เช่าเสื้อผ้า เช่ารถ เช่าเฟอร์นิเจอร์ ไปจนถึงการเช่าที่ทำงานและเช่าบ้าน อีกทั้งคนรุ่นใหม่ ยังให้ความสำคัญกับประสบการณ์ในการใช้ชีวิต โดยเฉพาะการเดินทางท่องเที่ยว จึงใช้เงินไปกับการสร้างประสบการณ์มากกว่าการสร้างภาระจากการซื้อบ้านซื้อรถ การอยู่ร่วมกับคนอื่นจึงจะไม่ใช่วิธีเลือกอีกต่อไป

การอยู่ร่วมกับผู้อื่นแบบนี้จำเป็นต้องมีกฎกติกาแบบใหม่ที่แตกต่างจากปัจจุบัน เศรษฐกิจร่วมใช้ประโยชน์บนแพลตฟอร์มทำให้สังคมต้องสร้างสถาบันขึ้นมาใหม่เพื่อรับมือและจัดการกับปรากฏการณ์ใหม่นี้ อาทิ การปล่อยเช่ารายวันตาม Airbnb และช่องทางออนไลน์อื่น ๆ กลายเป็นเรื่องปกติ แม้ว่าอาจไม่ถูกต้องตามกฎหมายปัจจุบัน นั่นหมายความว่า หากจะมีการอยู่ร่วมกันในรูปแบบใหม่ในอนาคต กฎหมายและระเบียบเกี่ยวกับการก่อสร้างและบริหารจัดการอาคารชุด ธุรกิจโรงแรม การควบคุมอาคารและเรื่องอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องกับการอยู่อาศัยต้องปรับเปลี่ยน เมื่อเทคโนโลยีและระบบเศรษฐกิจเปลี่ยน ก็จะมี ความพยายามของเอกชนในการปรับปรุงสถาบันเพื่อรองรับการเปลี่ยนแปลงนั้น แต่ในกรณีนี้ ถ้าหน่วยงานภาครัฐเห็นว่า ภาพอนาคตนี้มีโอกาสเกิดขึ้นค่อนข้างสูง และมีประเด็นที่พึงประสงค์และไม่พึงประสงค์อยู่ ยุทธศาสตร์สำคัญคือการเตรียมพร้อมด้านกฎหมายและองค์กรของรัฐเกี่ยวกับการอยู่อาศัยร่วมกัน อาทิ การจัดตั้งสหกรณ์ที่อยู่อาศัย เป็นต้น

การใช้ชีวิตร่วมกัน (collective living) ในที่นี้ไม่ได้จำกัดเพียงการอยู่อาศัยร่วมกัน (co-housing) แต่รวมไปถึงการเดินทางร่วมกัน (co-mobility) การทำงานร่วมกัน (co-working) การซื้อของร่วมกัน (co-shopping) และกิจกรรมอื่นที่คนในเมืองสามารถเลือกทำร่วมกันได้ แม้ว่าจะไม่ได้เป็นเพื่อนหรือสมาชิกในครอบครัวเดียวกันก็ตาม กิจกรรมร่วมเหล่านี้ย่อมต้องมีการกำหนดกติกาขึ้นมาใหม่หรืออาจปรับของเดิมที่มีอยู่ให้ทันสมัยมากขึ้น เนื่องจากในปัจจุบันสัญญาณของการใช้ชีวิตเหล่านี้ได้เกิดขึ้นแล้วอย่างชัดเจน ภาครัฐจึงควรพิจารณาจัดทำยุทธศาสตร์การรองรับและส่งเสริมการใช้ชีวิตร่วมในทุกด้านอย่างจริงจังได้แล้ว

ยุทธศาสตร์การสร้างปัญญาร่วม (collective wisdom)

ในยุคเมือง 4.0 ที่ระบบทุกด้านมีความซับซ้อนและปรับเปลี่ยนอยู่ตลอดเวลา และมนุษย์เมืองใช้ชีวิตแบบชนเผ่า (urban tribes) ที่มีความหลากหลายและมีพลวัตสูง ภาพอนาคตหนึ่งที่เกิดขึ้นคือการระเบิดและแตกกระจายของข้อมูลความรู้ โดยข้อมูลและข่าวสารมีปริมาณเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วและมากมายมหาศาล และมีแนวโน้มว่าจะ

เพิ่มขึ้นต่อไป อีกทั้งข้อมูลที่เพิ่มขึ้นอาจเป็นข้อมูลปลอมหรือบิดเบือนจากความจริงมาก ซึ่งอาจไม่ได้สร้างขึ้นมาโดยมนุษย์ แต่เป็นผลงานของปัญญาประดิษฐ์ จนไม่สามารถพิสูจน์ได้ว่าอะไรคือข้อมูลจริง อะไรคือข้อมูลปลอม

ในบริบทดังกล่าว ความท้าทายสำคัญของการพัฒนาสังคมในอนาคตคือการสร้างครีโวมินและสร้างแนวร่วมปฏิบัติของคนที่มีความนิยม คุณค่าและทัศนคติที่แตกต่างกัน ในประเด็นนี้ ยุทธศาสตร์ที่สำคัญคือการส่งเสริมการสร้างปัญญาร่วมของสังคม (collective wisdom/intelligence) หลักการพื้นฐานของแนวคิดนี้คือการเปิดให้มีส่วนร่วมคิดร่วมทำโดยกลุ่มคนที่หลากหลายในสังคม หรือแม้แต่การแข่งขันระหว่างปัจเจกหรือกลุ่มคนที่จะนำไปสู่ผลลัพธ์ที่เป็นความรู้ที่เป็นประโยชน์กับทุกฝ่าย ปัญญาร่วมถือเป็นคุณสมบัติที่เกิดขึ้นใหม่ (emergent property) ที่ประสานข้อมูล สารสนเทศและความรู้ (data-information-knowledge) เข้าด้วยกัน ด้วยความร่วมมือไม่เพียงเฉพาะของผู้ที่ไม่จำกัดเพียงเฉพาะผู้เชี่ยวชาญในเชิงทฤษฎี แต่รวมไปถึงผู้รู้ในเชิงประสบการณ์

จุดเริ่มต้นแรกในการสร้างปัญญาร่วมของสังคมคือการให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมมากขึ้นในกิจกรรมต่าง ๆ ในสังคม นับตั้งแต่การสร้างกลไกในการตรวจสอบข้อมูลที่เปิดเผยในที่สาธารณะ โดยเฉพาะการเปิดเผยของข้อมูลการดำเนินงานของรัฐบาล ไปจนถึงการสร้างแพลตฟอร์มและการสนับสนุนกิจกรรมแนวคราวด์ซอสซิ่ง (crowdsourcing) รูปแบบต่าง ๆ รวมไปถึงกิจกรรมวิทยาศาสตร์เปิด/เครือข่าย/ภาคพลเมือง (open/networked/citizen science) กิจกรรมเหล่านี้มุ่งเน้นการเปิดกว้างกระบวนการศึกษาด้านวิทยาศาสตร์และการค้นหาความรู้ด้านอื่น ๆ ให้กับผู้มีส่วนได้ส่วนเสียและประชาชนทั่วไปมากขึ้นกว่าในอดีต ทั้งนี้ ระบบการพัฒนาปัญญาร่วมของสังคมจะนำไปสู่โครงสร้างการตัดสินใจที่เป็นแนวราบมากยิ่งขึ้น ซึ่งจะทำให้สามารถรับมือกับความไม่แน่นอนที่อาจเกิดจากแหล่งที่ไม่คาดคิดมาก่อน

ยุทธศาสตร์การเพิ่มพื้นที่ส่วนรวมทั้งรูปแบบเก่าและใหม่ (old and new commons)

จากการฉายภาพอนาคตทางเลือกของชีวิตเมือง พบว่า ข้อจำกัดสำคัญของการใช้ชีวิตในเมืองใหญ่ในประเทศไทยที่เกิดขึ้นแล้วปัจจุบันและคาดว่าจะแย่งอีกในอนาคต คือ การขาดพื้นที่ที่เป็นทรัพย์สินส่วนรวม ทั้งพื้นที่เมืองในโลกกายภาพและพื้นที่ดิจิทัล ด้วยเหตุนี้ ยุทธศาสตร์ที่สำคัญสำหรับชีวิตเมืองในอนาคตคือ การเพิ่มพื้นที่ทรัพย์สินส่วนรวมโดยการปรับรูปแบบและแนวทางการใช้ประโยชน์ให้เหมาะสมกับชีวิตเมืองที่เปลี่ยนแปลงไป เช่น การปรับเปลี่ยนการใช้ประโยชน์ที่ดินของราชการในเมือง ไม่ว่าจะที่ดินของหน่วยงานราชการ โรงเรียน วัด ที่ทหาร ฯลฯ ให้ตอบโจทย์กับความต้องการของคนในพื้นที่มากยิ่งขึ้น

นอกจากนี้ ภาครัฐควรดำเนินยุทธศาสตร์ด้านการเพิ่มและส่งเสริมพื้นที่ทรัพย์สินส่วนรวมแนวใหม่ เช่น แพลตฟอร์มออนไลน์ที่เป็นพื้นที่แลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสารและความรู้ต่าง ๆ ที่ไม่ใช่อยู่ภายใต้การควบคุมและหาประโยชน์ของบริษัทเอกชนรายใหญ่ทั้งที่เป็นบริษัทข้ามชาติระดับโลกและบริษัทไทย หรือหากเป็นกรรมสิทธิ์ของเอกชน ก็ควรมีระบบการควบคุมติดตามเพื่อให้แพลตฟอร์มนั้นสามารถใช้ประโยชน์ได้ในเชิงทรัพย์สินส่วนรวม ตัวอย่างของยุทธศาสตร์ในด้านนี้ คือการพัฒนานโยบายข้อมูลเมือง โดยเฉพาะนโยบายข้อมูลเปิดของเมือง ทั้งในด้านเทคโนโลยีและด้านสถาบัน (กฎหมาย มาตรฐาน องค์กร)

ประเด็นนี้ผู้เกี่ยวข้องไปถึงเรื่องนโยบายเกี่ยวกับการปกป้องข้อมูลส่วนบุคคลของประชาชน ซึ่งนับวันจะยิ่งเป็นประเด็นเชิงนโยบายสาธารณะที่ต้องให้ความสำคัญมากยิ่งขึ้น เนื่องจากชีวิตเมืองในอนาคตจะใช้เวลากับพื้นที่สาธารณะและกึ่งสาธารณะที่อยู่บนโลกออนไลน์มากขึ้น ในอดีต หน้าที่สำคัญของตำรวจคือการดูแลความปลอดภัยในพื้นที่สาธารณะในเมืองที่เป็นพื้นที่กายภาพ เช่น บนถนนหนทางและสวนสาธารณะ แต่ในปัจจุบันและในอนาคตอีกไม่นาน ตำรวจต้องเพิ่มศักยภาพในการทำงานบนโลกออนไลน์มากยิ่งขึ้น

ยุทธศาสตร์การปรับสมดุลอำนาจในการต่อรองบนเศรษฐกิจแพลตฟอร์ม (collective bargaining)

การพัฒนาเทคโนโลยีและเศรษฐกิจฐานแพลตฟอร์มมีแนวโน้มที่จะเกิดการกีดกันรวบโดยบริษัทขนาดใหญ่ซึ่งมักเป็นบริษัทข้ามชาติระดับโลก นโยบายที่ได้กล่าวไปแล้วคือความเหลื่อมล้ำและไม่เป็นธรรมระหว่างกลุ่มคนที่ครอบครองแพลตฟอร์มกับคนอื่น ๆ ก็จะเพิ่มขึ้น ในการนี้ การเพิ่มอำนาจการต่อรองของพนักงานหรือผู้บริโภคที่ใช้ชีวิตอยู่บนแพลตฟอร์ม จึงเป็นประเด็นเชิงยุทธศาสตร์ที่ภาครัฐควรคำนึงถึงนับตั้งแต่ปัจจุบัน

ตัวอย่างหนึ่งในยุทธศาสตร์การปรับสมดุลอำนาจในการต่อรองในเศรษฐกิจฐานแพลตฟอร์ม คือการสร้างแพลตฟอร์มแบบสหกรณ์ (collective/cooperative platforms) ซึ่งไม่ใช่แบบรัฐเป็นเจ้าของและดำเนินการโดยเจ้าหน้าที่รัฐ ซึ่งมีแนวโน้มที่จะประสบปัญหาความล้มเหลวของรัฐ ดังเช่นที่เกิดกับรัฐวิสาหกิจในยุคที่ผ่านมา แพลตฟอร์มแนวสหกรณ์ต้องเป็นแพลตฟอร์มที่แรงงานหรือพนักงานมีหุ้นส่วนอยู่โดยตรง ในปัจจุบันเริ่มมีโครงการริเริ่มในแนวนี้บ้าง ซึ่งโดยมากเป็นวิสาหกิจเพื่อสังคม แต่ยังคงจำเป็นต้องได้รับการสนับสนุนด้านการเงินและด้านกฎหมายอยู่มาก นอกจากการตั้งแพลตฟอร์มแนวสหกรณ์ขึ้นมาแล้ว ยังควรมีการเพิ่มความสามารถในการต่อรองของพนักงานที่ทำงานบนแพลตฟอร์มโดยการเปิดโอกาสและสนับสนุนให้จัดตั้งสหภาพแรงงานของแรงงานกลุ่มนี้ ในการนี้ จำเป็นต้องมีการปรับปรุงกฎหมายและระเบียบที่เกี่ยวข้องกับแรงงานในรูปแบบใหม่นี้ให้เอื้อต่อการสร้างอำนาจในการต่อรองมากขึ้น

ในขณะเดียวกัน การใช้กฎหมายป้องกันการผูกขาดยิ่งจะมีความสำคัญมากยิ่งขึ้นในการควบคุมกิจการแบบแพลตฟอร์ม ยุทธศาสตร์สำคัญในส่วนนี้คือการปรับปรุงและการบังคับใช้กฎหมายป้องกันการผูกขาดที่ตามทันกับเทคโนโลยีและรูปแบบการให้บริการที่เปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็ว

บทส่งท้าย

“The future is already here – It's just not very evenly distributed”

วิลเลียม กิบสัน (William Gibson) นักแต่งนวนิยายวิทยาศาสตร์ชาวอเมริกัน-แคนเดียน เคยกล่าวไว้ว่าอนาคตเกิดขึ้นแล้วในปัจจุบัน เพียงแต่ไม่กระจายไปอย่างเท่าเทียมกันเท่านั้น ข้อความดังกล่าวนี้หนึ่งหมายความว่า ปรากฏการณ์หรือพฤติกรรมที่ถือว่าเป็นเรื่องปกติในชีวิตประจำวันของผู้คนในอนาคตนั้น ในความเป็นจริงได้เกิดขึ้นแล้วในรูปแบบใดรูปแบบหนึ่งกับคนบางกลุ่มหรือในบางพื้นที่ในปัจจุบัน ความ

เปลี่ยนแปลงที่เราจะสังเกตเห็นได้อย่างน้อยในอนาคตระยะสั้นและระยะกลาง จะเป็นเพียงภาพของปรากฏการณ์เฉพาะกลุ่มที่แพร่ขยายและกระจายตัวของเป็นปรากฏการณ์กระแสหลักมากขึ้นเท่านั้น

แต่ข้อความข้างบนสามารถตีความอีกนัยหนึ่งได้ว่า ในอนาคตข้างหน้า ก็ยังคงมีภาพของความเหลื่อมล้ำที่ไม่แตกต่างจากที่พบเห็นอยู่แล้วในวันนี้ ด้วยเหตุดังกล่าว กระบวนการวางแผนและดำเนินการในปัจจุบัน จึงต้องพยายามเข้าใจกระบวนการผลิตและต่อยอดความเหลื่อมล้ำและไม่เป็นธรรมที่มีอยู่ในปัจจุบัน และพยายามกำหนดอนาคตที่มุ่งกำจัดหรือลดความเหลื่อมล้ำที่คาดว่าจะเกิดขึ้นอีกในอนาคตให้ได้ต่อไป

จากผลลัพธ์ของการคาดการณ์ภาพอนาคตของเมืองในประเทศไทยในยุค 4.0 ผู้เขียนเห็นว่า ยุทธศาสตร์ที่มุ่งสร้างความสามารถในการรับมือและฟื้นตัวร่วมกันตามแนวคิดคิตรีวมหมู่ จะเป็นพื้นฐานสำคัญของการวางแผนนโยบายสาธารณะที่มีผลต่อชีวิตคนเมืองในอนาคต แต่นักวางแผนนโยบายก็ต้องระมัดระวังว่า การยกระดับความพร้อมเพื่อรับมือกับวิกฤตให้กับเมืองโดยรวมหรือคนกลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง จะไม่เพิ่มความอ่อนแอให้คนกลุ่มอื่นในสังคม ผู้เขียนหวังเป็นอย่างยิ่งว่า ความเสมอภาคและเป็นธรรมทางสังคมเป็นหัวใจและหลักการพื้นฐานของการวางแผนยุทธศาสตร์และนโยบายสาธารณะที่มุ่งสร้างความพร้อมของมนุษย์เมืองในอนาคตต่อไป

รายการอ้างอิง

- Courtney, H. Kirkland, J. & Viguerie, P. (1997). Strategy under uncertainty. *Harvard Business Review*. November/December.
- Electronic Transactions Development Agency (ETDA). (2019). *Thailand Internet User Behavior 2019*. Bangkok: ETDA.
- IDC. (2018). *The digitization of the world: From edge to core*. IDC White Paper – #US44413318.
- Merrifield, A. (2013). The Urban Question under Planetary Urbanization. *International Journal of Urban and Regional Research*, 37(3), 909-922.
- North, D. (1991). Institutions. *Journal of Economic Perspectives*, 5(1), 97-112.
- PRUV (2017) Social capital and urban resilience: Review paper. preparedness and resilience to address urban vulnerability (PRUV) Work Package 1.
- Rockefeller Foundation. (2014). *City resilience framework*. New York: The Rockefeller Foundation.
- Georg, S. (1903/1971). The Metropolis of Modern Life, in Levine, D. (ed). *Simmel: On individuality and social forms*. Chicago, IL: Chicago University Press.
- United Nations. (2018). *2018 Revision of World Urbanization Prospects*. New York: United Nations.

Wirth, L. (1938). Urbanism as a way of life. *American Journal of Sociology*, 44 (1). 1-24.

ปราโมทย์ ประสาทกุล. (2550). การขยายตัวของประชากรเมืองในประเทศไทย: อดีต ปัจจุบัน และอนาคต.

วารสารธนาคารอาคารสงเคราะห์, 15-20.

อภิวัฒน์ รัตนวราหะ, ภาวิกา ศรีรัตนบัลล์, นิรมล เสรีสกุล, เปี่ยมสุข สนิท, พรสวรรค์ วิเชียรประดิษฐ์, อนรรฆ

พิทักษ์ธานิน และภัณชิตรา จุละยานนท์. (2563). *คนเมือง 4.0: อนาคตชีวิตเมืองในประเทศไทย*

(รายงานผลการวิจัย). กรุงเทพมหานคร: สำนักงานการวิจัยแห่งชาติ.